

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA‘LIMI VAZIRLIGI
SAMARQAND VILOYATI XALQ TA‘LIMI XODIMLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH HUDUDIIY
MARKAZI**

**PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA TA‘LIM TEXNOLOGIYALARI
KAFEDRASI**

**MULOQOT MADANIYATI
MODULI BO‘YICHA
O‘QUV-USLUBIIY MAJUMA**

Samarqand – 2020

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ
TA’LIMI VAZIRLIGI
SAMARQAND VILOYATI XALQ TA’LIMI
XODIMLARINI QAYTA TAYYORLASH VA
ULARNING MALAKASINI OSHIRISH
HUDUDIIY MARKAZI**

2.2
МОДУЛ

**MULOQOT MADANIYATI MODULI
BO‘YICHA
O‘QUV-USLUBIIY MAJUMA**

MALAKA YO‘NALISHI:

KUTUBXONA XODIMLARI

Samarqand – 2020

Ushbu ishchi o‘quv reja va dasturi Ilmiy-metodik kengash yig‘ilishining 2020-yil 4-yanvardagi 1-sonli qaror bilan tasdiqlangan.

Tuzuvchi:

U.A.Butaeva – Samarqand VXTXQTMO hududiy markazi Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari kafedrasini o‘qituvchisi

Ishchi o‘quv reja va dasturi “Pedagogika, psixologiya va ta’lim texnologiyalari” kafedrasining 2020-yil 4-yanvardagi 1-sonli yig‘ilish qarori bilan tasdiqlangan.

Kafedra mudiri:

_____ G.Fayzullayeva

“KELISHILDI

O‘quv va ilmiy ishlar

bo‘yicha direktor o‘rinbosari:

_____ D.Urinboyeva

MUNDARIJA

I. Ishchi dastur	5
II. Modulni o‘qitishda foydalaniladigan interfaol ta’lim metodlari.....	10
III. Nazariy materiallar.....	16
IV. Amaliy mashg‘ulot materiallari.....	53
V. Glossariy.....	63
VI. Adabiyotlar ro‘yxati.....	66

IShChI DASTUR

Kirish

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538 farmonida rahbar va pedagog xodimlarni tanlash, tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirishning ilg‘or va shaffof tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini tatbiq etish yo‘li bilan xalq ta’limi tizimida kadrlar siyosatini shakllantirishning zamonaviy tamoyillarini joriy etish vazifalari belgilab berilgan.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentabrdagi “Xalq ta’limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3931-sonli qaroriga muvofiq, mazmun va sifat jihatidan xalqaro talablarga javob beradigan, ilg‘or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llagan holda yangilangan o‘quv rejalari va dasturlariga muvofiq ishlab chiqilgan o‘quv va o‘quv-metodik adabiyotlarning yangi avlodini tayyorlash va nashr etishni tashkil qilishni taqazo etadi.

Ishchi o‘quv dastur mazmuni muloqot haqida tushuncha, muloqot turlari, muloqot madaniyati, shaxslararo munosabatlarni o‘rnatishda nutq madaniyati, notiqlik san’ati, kutubxonachi faoliyatida notiqlik san’atiining ahamiyati, nutqning to‘g‘riligi, nutqning aniqligi, nutqning mantiqiyliqi, nutqning tozaligi, nutqning ta’sirchanligini aniqlash bo‘yicha tegishli ma’lumotlarni o‘z ichiga qamrab olgan.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular xalq ta’limi tizimi pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo‘yiladigan malaka talablari va o‘quv rejasi asosida shakllantirilgan bo‘lib, Axborot resurs markazi (kutubxona) rahbar va xodimlari yo‘nalishi bo‘yicha tinglovchilarning muloqot turlari va madaniyati, shaxslararo munosabatlarni o‘rnatishda muloqot madaniyatining o‘rni bo‘yicha kasb mahorati va kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Modulning maqsadi va vazifalari

Modulning maqsadi: ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirish uchun zarur bo'ladigan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni muntazam yangilash, Axborot resurs markazi (kutubxona) rahbar va xodimlariga quyilgan malaka talablari asosida ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdan iborat.

Modulning vazifalari:

- tinglovchilarda shaxslararo munosabatlarni o'rnatishda nutq madaniyati va notiqlik san'ati bo'yicha tushunchalarini takomillashtirish;
- tinglovchilarda muloqot madaniyati va kutubxonachi faoliyatida notiqlik san'atini o'rganish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish;
- tinglovchilarga shaxsning muloqotga kirishuvchanligi bo'yicha malakalarini rivojlantirish.

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar

Tinglovchi:

1. -ta'lim psixologiyasi haqida;
  - tarbiya psixologiyasi haqida;
  - yosh davrlari psixologiyasi, bola ruhiy rivojlanishining yosh xususiyatlari, yosh sezitivliklari haqida;
  - bilimlarni o'zlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari;
  - ta'lim va taraqqiyot jarayonining psixologik xususiyatlarini, ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlovchi omillar va ulardan unumli foydalanish yo'llarini;
  - pedagogik hamkorlik psixologiyasi haqida;
  - o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirish psixologik usullarini;
  - tarbiya jarayonining psixologik qonuniyatlari va bu sohadagi muammolar, izlanishlar, yangilik va yutuqlar haqida;
  - o'quvchi-tarbiyalanuvchilar guruhlaridagi shaxslararo munosabat-larning xususiyatlari hamda jamoadagi psixologik iqlim va uni yaxshilash yo'llari haqida.
2. Quyidagi ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim:

-jamo'a a'zolarining shaxs xususiyatlarini va emotsional holatlarini hisobga olgan holda, ular bilan samarali muloqot qilish;

-nizoli vaziyatlarda o'zini boshqara olish;

-empatiya, identifikatsiya, refleksiya kabi muloqot mexanizmlarini egallash;

3. Quyidagi malakalarni egallagan bo'lishi shart:

-pedagogik faoliyatida psixologik ta'minlovchi ijobiy o'quv motivlarini vujudga keltirish;

-o'qituvchilarga xos bo'lgan kasbiy sifatlar va maxsus qobiliyatlarni o'zlashtirish,

-ta'lim muassasasining ijtimoiy muhitini muvofiqlashtirish, ijtimoiy moslashmaslik va zo'riqlashlarning bartaraf etish,

4. Quyidagi kompetensiyalarni egallagan bo'lishi shart:

O'z-o'zini rivojlantirish, o'z ustida ishlash kompetentligi ko'rsatkichlari:

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“Muloqot madaniyati” moduli nazariy va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi.

Nazariy mashg'ulotlarda muloqot haqida tushuncha, muloqot turlari, muloqot madaniyati, shaxslararo munosabatlarni o'rnatishda nutq madaniyati, notiqlik san'ati, kutubxonachi faoliyatida notiqlik san'atining ahamiyatida ma'lumotlar beriladi.

Amaliy mashg'ulotlarda muloqot turlari, muloqot madaniyati, muloqot turlarini aniqlash, muloqot madaniyati to'g'risida bilimlariga ega bo'lish, nutqning to'g'riligi, nutqning aniqligi, nutqning mantiqiyliqi, nutqning tozaligi, nutqning ta'sirchanligini va shaxsning muloqotga kirishuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha topshiriqlar berilgan holda kichik guruhlarda ishlanadi.

Darslarda texnik vositalardan, blis so'rovlar, test so'rovlari, amaliy mashg'ulotlar, aqliy hujum, keys-stadi, FSMU, kichik guruhlar bilan ishlash va boshqa interfaol metodlardan foydalanish nazarda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

Modulning mazmuni o'quv rejadagi “O'zbekistonda ta'lim-tarbiya jarayonlarining huquqiy-me'yoriy asoslari”, “Ta'lim tarbiya texnologiyalari va

pedagogik mahorat”, “Mutaxassislik fanlari” bloklari modullari bilan uzviy bogʻlangan holda barcha malaka yoʻnalishlarining kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajasini orttirishga xizmat qiladi.

Modulning taʼlimdagi oʻrni

Modulni oʻzlashtirish orqali tinglovchilarga Axborot resurs markazi (kutubxona) rahbar va xodimi yoʻnalishlari faoliyatini tashkil etish metodikasini oʻrganish, amalda qoʻllash va baholashga doir kasbiy kompetentlikka ega boʻladilar qoʻllash va baholashga doir kasbiy kompetentlikka ega boʻladilar.

Modulboʻyichasotlartaqsimoti

№	Mavzularnomi	Umumiy soat	Jami auditoriya	Nazariy	Amaliy	Koʻchma mashgʻulot	Mustaqil taʼlim
2.2.1	Muloqot turlari va madaniyati	2	2	2			
2.2.2	Shaxslararo munosabatlarni oʻrnatishda muloqot madaniyatining oʻrni	4	2		2		2
2.2.3	Muloqotning yoshga xos xususiyatlari va uning shaxs shakllanishidagi roli	2	2		2		
2.2.4	Muloqot jarayonidagi ziddiyatlarnikelib chiqish sababalri va ularni bartaraf etish	2	2		2		
	Jami:	10	8	2	6		

NAZARIY MASHGʻULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu: Muloqot turlari va madaniyati (2 soat).

Muloqot haqida tushuncha. Muloqot turlari. Muloqot madaniyati.

AMALIY MASHGʻULOTLAR MAZMUNI

1-amaliy mashg'ulot: Shaxslararo munosabatlarni o'rnatishda muloqot madaniyatining o'rni (2 soat).

Shaxslararo munosabatlarni o'rnatishda nutq madaniyati. Notiqlik san'ati. Kutubxonachi faoliyatida notiqlik san'atiining ahamiyati.

Muloqotning ta'sir vositalari. Muloqotning yoshga xos xususiyatlari, shaxs shakllanishida muloqotning o'rni.

2-amaliy mashg'ulot: Muloqotning yoshga xos xususiyatlari va uning shaxs shakllanishidagi roli (2 soat).

Go'daklarning kattalar bilan bo'ladigan muloqoti. Ilk bolalik davrida muloqotning o'ziga xosligi. Kichik maktab yoshidagi bolalar muloqoti. O'smirlarning kattalar bilan bo'ladigan muloqoti. Shaxs shakllanishidagi psixologik-pedagogik masalalar. Muloqotning muvaffaqiyatli bo'lishida shaxs sifatlarining o'rni. Shaxsni muloqot usullariga o'rgatish.

3-amaliy mashg'ulot: Muloqot jarayonidagi ziddiyatlarnikelib chiqish sababali va ularni bartaraf etish (2 soat).

Ziddiyatning tuzilishi. Guruhlararo munosabatning texnologiyasi. O'zaro bir-biridan kutish. Shaxs, maqsad, motiv. Tashkillashtirilgan ziddiyatlar. Insoniy muloqotlar psixologiyasi. Shaxslararo muloqotning shaxs rivojlanishida tutgan o'rni. Muloqotning psixologik vositalari. Muloqot va unga o'rgatish muammolari.

O'QITISH SHAKLLARI

Mazkur modul bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar interfaol metodlardan foydalangan holda seminar-trening shaklida o'tkaziladi. Tinglovchilar modulni o'rganish jarayonida ijodiy topshiriqlar, keyslar, muammoli vaziyatlar bilan bog'liq masalalarni yechish kabi topshiriqlarni bajaradilar.

2.2

MODUL

MODULNI O‘QITISNDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA’LIM METODLARI

“KEYS-STADI” metodi

“**Keys-stadi**” - inglizcha soʻz boʻlib, (“case” – aniq vaziyat, hodisa, “stadi” – oʻrganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni oʻrganish, tahlil qilish asosida oʻqitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini oʻrganishda foydalanish tartibida qoʻllanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari oʻz ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qaerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning axborot taʼminoti bilan tanishtirish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka tartibdagi audio-vizual ish; ✓ keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ✓ axborotni umumlashtirish; ✓ axborot tahlili; ✓ muammolarni aniqlash
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va oʻquv topshirigʻni belgilash	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muammolarni dolzarblik ierarxiasini aniqlash; ✓ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali oʻquv topshirigʻining yechimini izlash, hal etish yoʻllarini ishlab chiqish	<ul style="list-style-type: none"> ✓ individual va guruhda ishlash; ✓ muqobil yechim yoʻllarini ishlab chiqish; ✓ har bir yechimning imkoniyatlari va toʻsiqlarni tahlil qilish; ✓ muqobil yechimlarni tanlash
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot	<ul style="list-style-type: none"> ✓ yakka va guruhda ishlash; ✓ muqobil variantlarni amalda qoʻllash

	imkoniyatlarini asoslash; ✓ ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; ✓ yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish
--	--

Keys. Kutubxonada kitob o‘qib o‘tirgan o‘quvchilarga halqit berib baland ovozda gapirayotgan o‘quvchi bor, u o‘quvchi kitob o‘qiyotgan quvchilarga, xalaqit bera boshladi: gapirayotgan gaplari bilan barchani diqqatini bo‘lib chalg‘ita boshladi.

Sizning xarakatingiz....

Keysni bajarish boskchnlarn va topshirikdar:

- Keysdagp muammoni keltprpb chik;argan asospp sabablarni belgplang(indivndual va kichnk guruxda).
- Mobil plovani ishga tushirish uchun bajarpladagina ishlar ketma-ketligini belgplang (juftlplklardagi ish).

FSMU metodining tavsifi: Bu metod mashg‘ulotda o‘rganilayotgan mavzuning muhokamasi jarayonida unga doir masalalar bo‘yicha talabalar o‘z fikrlarini bayon qilishlari, shu fikrlarni asoslovchi sabablarni ko‘rsatishlari, ularni tasdiqlovchi misollarni keltirishlari va pirovardida umumlashtiruvchi xulosalar chiqarishlarini o‘rgatish va mashq qildirish metodidir.

Bu metod talabalarni erkin fikrlashga, o‘z fikrini himoya qilishga va boshqalarga o‘z fikrini o‘tkazishga, ochiq holda bahslashishga, bahs-munozara madaniyatiga, shu bilan bir qatorda, talabalar tomonidan o‘quv jarayonida egallangan bilimlarni tahlil etishga va o‘zlashtirish darajasini aniqlashga, baholashga o‘rgatadi.

FSMU metodining umumiy sxemasi:

F-fikringizni bayon eting;

S-fikringizni asoslovchi **sabab** ko‘rsating;

M-ko'rsatgan sababingizni tasdiqlovchi *misol* keltiring;

U- fikringizni *umumlashtiring*.

FSMU metodini amalda qo'llash namunasi:

O'qituvchi quyidagiga o'xshagan vazifalar yozilgan tarqatma materiallarni oldindan tayyorlab, mashg'ulot vaqtida kichik guruhlariga yoki alohida talabalarga tarqatadi.

1-vazifa. "Ta'lim texnologiyasi o'zini oqlaydi" mavzusi yuzasidan fikrlaringizni FSMU metodi bo'yicha bayon eting.

F- _____

S- _____

M- _____

U- _____

2-vazifa. "Madaniy o'simliklarning begona o'tlar bilan munosabati" mavzusi yuzasidan fikrlaringizni FSMU metodi bo'yicha bayon eting.

F- _____

S- _____

M- _____

U- _____

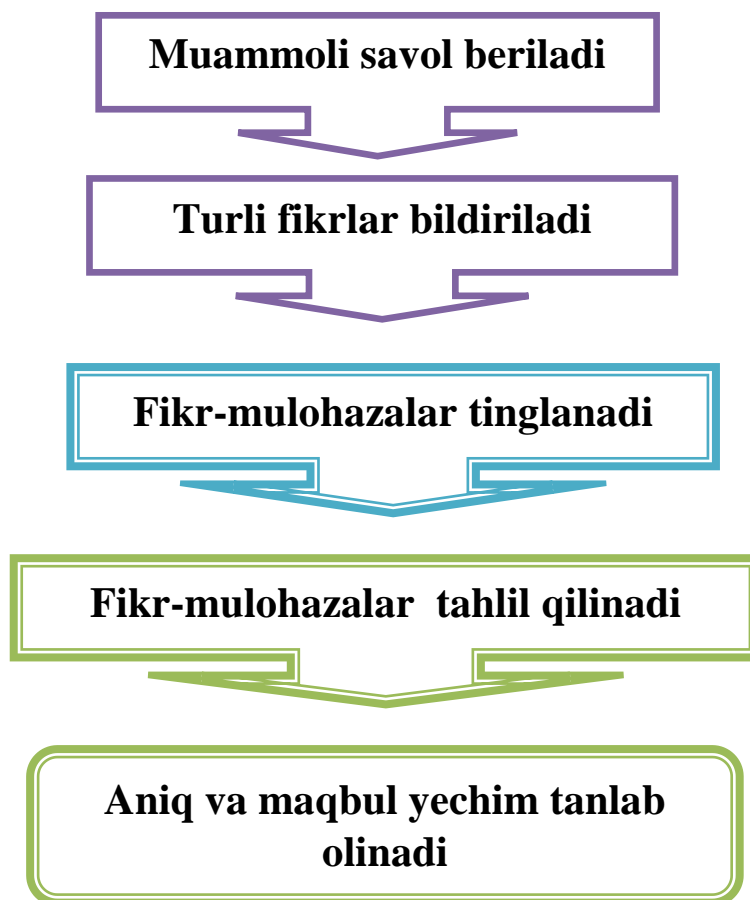
O'qituvchi vazifani bajarish uchun vaqtni belgilab e'lon qiladi. Vazifalarni bajarish vaqtida umumiy rahbarlikni amalga oshiradi. Talabalar o'zlariga berilgan vazifani bajarib bo'lgandan so'ng, ularning umumiy muhokamasini tashkil qiladi. Vazifani eng yaxshi bajarganlar rag'batlantiriladi.

"BAHS -MUNOZARA" METODI

"Баҳс -мунозара" методи- бирор мавзу бўйича таълим олувчилар билан ўзаро баҳс-мунозара ва фикр алмашув тарзида ўтказиладиган машғулот методидир.

Bahs-munozaralar o'quv guruhini ikki yoki undan ko'p kichik guruhlariga bo'lgan holda ishtirokchilarning biror mavzu bo'yicha o'zaro fikrlar almashishi tarzida o'tkaziladi.

«Bahs-munozara» metodining tuzilmasi

Bahsning samarali bo'lishi eng avvalo bahslashuvchilarning bir-birlariga nisbatan qanday holatda joylashuvlariga bog'liq. Tinglovchi va muzokarada qatnashuvchilarning o'zaro joylashuvlari va ularning psixologik mavqelarining mohiyati muhim ahamiyatga ega ekanligi bois biz ushbu masala bo'yicha quyidagi variantlarni keltiramiz:

- **Sinf sharoiti.** Bu - an'anaviy dars o'tkazish shakli bo'lib, tinglovchilar bir-birlarining yuzlarini ko'rish imkoniyatlari cheklangan holatda o'tiradilar. Ularning doska oldidagi o'qituvchiga va u bayon etayotgan mazmunga nisbatan munosabatlari va mas'uliyatlari turlicha. Bu sharoitda bahs o'tkazish mumkin emas. Chunki sinfda oxirgi qatorda o'tirgan bola bilan birinchi qatorda o'tirganning darsga munosabati keskin farq qiladi. Tinglovchining psixologik mavqei - «**Men**» - o'yindan tashqarida» deb baholanadi.
- «**Men**» - o'yinda» deb ataluvchi holat: tinglovchilar doira shaklidagi stol atrofida joylashadilar va o'rta tashlangan mavzu yuzasidan erkin fikr almashish,

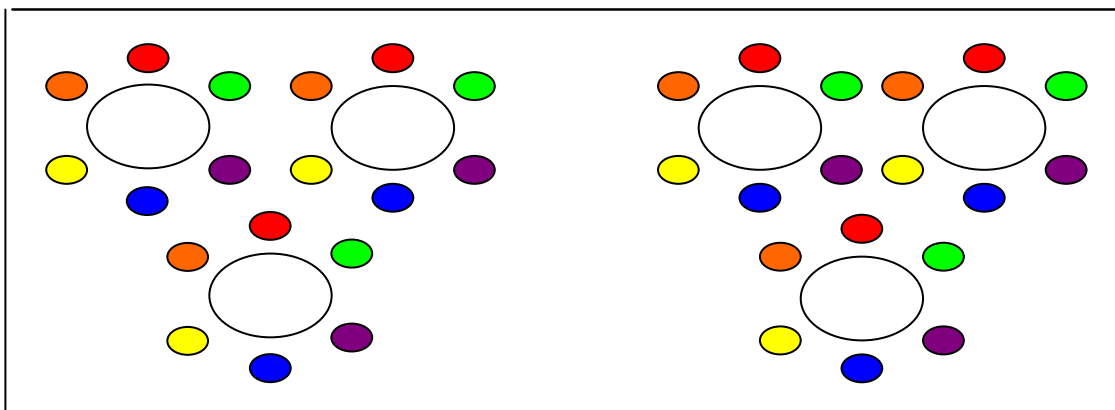
hattoki, ayrim ijtimoiy rollarga ham kirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar, hatto boshlovchi ham «qatorda» o‘tiradi. «Ishchanlik o‘yinlari» va boshqa rolli o‘yinlar ana shunday sharoitda o‘tkazilishi mumkin.

- «Men» - **munozarada»** deb ataluvchi holat ayni bahs - munozaralar o‘tkazish uchun qulay, chunki unda shaxs o‘z fikrini dadil aytish uchun imkoniyatni his qiladi. Odatda, bunday bahslar to‘rtburchak stol atrofida uyushtiriladi.

- «Men» - **hamkorlikdaman»** degan holat kattaroq guruhlar tarkibida tashkil etiladi. Munozara a‘zolari to‘rt-besh kishidan bo‘lib alohida stollar atrofida o‘tirib, har bir guruh o‘z qarorini chiqaradi. «Munozara» klublari» faoliyati shu tarzda tashkil etiladi.

2-sxema

«Bahs-munozara» metodi ishtirokchilarining joylashishi sxemasi

Bu keltirilgan har bir xolat bahs qatnashuvchilarida o‘ziga xos ruhiy tayyorgarlik va mas’uliyat xissini keltirib chiqaradi.

Demak, dars mobaynida o‘qituvchi mavzuning xarakteri va u bo‘yicha shakllantirish lozim bo‘lgan bilim, malaka va fazilatlariga mos tarzda munozara sharoitini tanlashi va shundan keyingina mashg‘ulotni boshlashi kerak. Ko‘rinib turibdiki, an’anaviy sinfda tashkil etiladigan mashg‘ulotlarning samaradorligi deyarli yo‘q, chunki ular oldingi qatorlarda o‘tirgan tinglovchilarning faolligigagina yo‘naltirilgan, qolganlar «o‘yindan tashqari» holatda, bu narsa ularning dars mazmuniga munosabatlarida bevosita aks etadi.

Kichik, tor doiralardagi ixcham guruhlarda uyushtirilgan munozaralarning *erkin mavzuli, yo‘naltirilgan va aniq ssenariyli disput* turlari mavjud bo‘lib, bu tanlangan mavzuga va munozara guruhlarining muloqot tajribasiga bog‘liqdir («disput» so‘zining lug‘aviy ma‘nosi - «fikrlayapman», «tortishayapman», degan

ma'nolarni bildiradi). Kichik guruhlarda tashkil qilinadigan munozaralardagi asosiy narsa - guruh a'zolarining tanlangan mavzu xususiyatiga qarab, har birining o'z fikr-mulohazalarini oxirigacha bayon etish imkoniyatlari borligidir.

Bunday guruhda boshlovchi ham qatorda o'tirib, mavzuning yechimi batamom hal bo'lmaguncha faol muloqotlarning ishtirokchisi bo'lishi mumkin. Lekin asosiy rol guruhning a'zolariga yuklanganligini va bevosita ajralib chiqqan norasmiy lider asosiy bahs yurituvchi bo'lishi mumkinligini unutmasligi zarur. Bunday bahs-munozaralar turli sharoitda, ko'pincha bahs ishtirokchilari uchun tabiiy sharoitlarda (masalan, sinfda, talabalar auditoriyalarida, ish xonalarida va b.da) o'tkazilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

NAZARIY MASHG‘ULOT MATERIALLARI

1-mavzu: Muloqot turlari va madaniyati

Reja:

1. Muloqot hakida tushuncha.
2. Muloqot turlari.
3. Muloqot madaniyati.

Tayanch iboralar: *muloqot, muloqot turlari, munosabat, pedagogik muloqot, dilkashlik, xushmuomalalilik, mulohaza, madaniyat, axloq, kasbiy muloqot, muomala.*

1. Muloqot xakida tushuncha.

Insonning rivojlanishini, ijtimoiylashishini, individni shaxs bo‘lib shakllanishini, uning jamiyat bilan bo‘lgan alokasini muloqotsiz aslo tasavvur etib bo‘lmaydi. Muloqot ham o‘ziga xos extiyoj. Polshalik psixolog Ye.Melibruda aytganidek, shaxslararo munosabatlar biz uchun xavodek ahamiyatga egadir. Go‘daklik va o‘smirlik davrlarida muloqot yetakchi faoliyatga, ya’ni yangi psixologik xususiyatlarning shakllanishiga bevosita ta’sir kursatuvchi faoliyat sifatida gavdalanadi.

Muloqot-odamlar o‘rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog‘lanishlar rivojlanishining ko‘p qirrali jarayonidir. Muloqot (munosabat) birgalikda faoliyat ko‘rsatuvchilar o‘rtasida axborot ayirboshlashni o‘z ichiga oladi. Bunda munosabatning kommunikativ jixati xisobga olinadi. Kishilar munosabatga kirishishda avvalo tilga murojaat qiladilar. Muloqotning yana bir jixati munosabatga kirishuvchilarning o‘zaro birgalikdagi harakati-nutq jarayonida faqat so‘zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ayirboshlashdan iborat.

Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniktirsa imo-ishora bilan muloqotda bo‘lamiz. Munosabatning keyingi jixati muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok eta olishlaridir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo‘lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot o‘zatish), interaktiv (o‘zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o‘zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi.

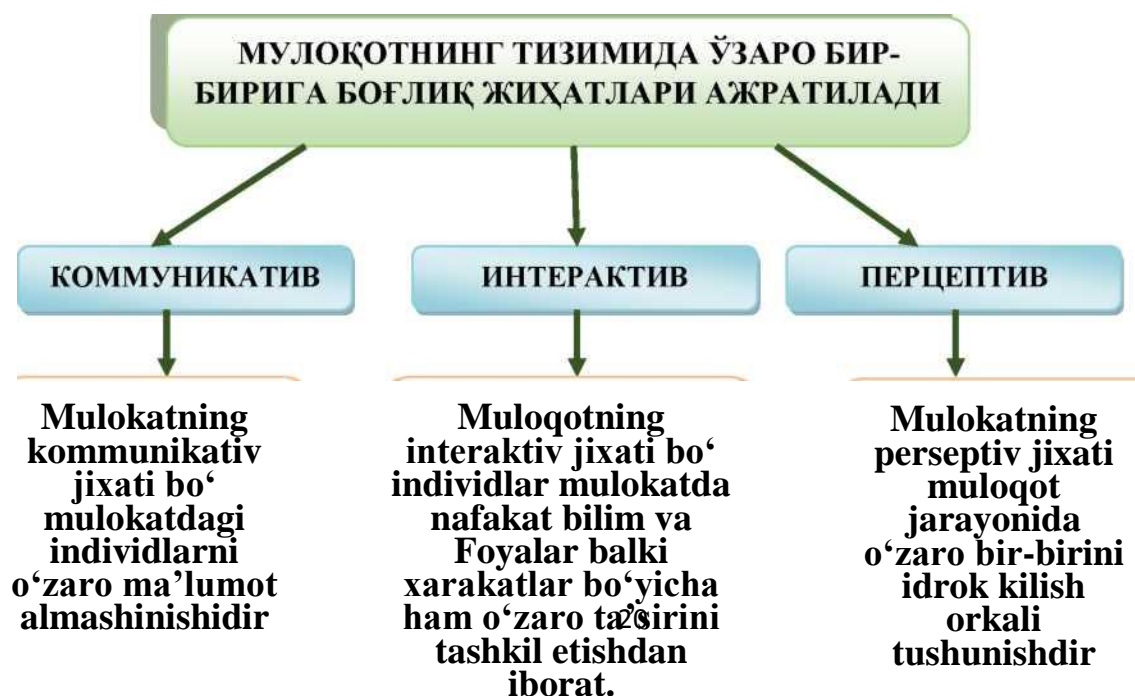
Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o‘rnatish malakalari va kobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muximdir. Har bir kishining o‘z “Meni” atrofdegilar bilan bo‘ladigan muloqot jarayonida shakllanadi, shaxsning

xayot yullari avval oilada, bog'cha, maktab, institut, ishxona, keksalar orasida, ya'ni gurux va jamoalarda rivojlanadi. Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri - bo' muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Muloqotga bo'lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan konikish xosil kilamiz, lekin ayrim xollarda esa biz konikmaslikni xis kilamiz.

Muloqot - bu insonlarning hamkorlikdagi faoliyatiga bo'lgan ehtiyoji bo'lib, munosabatlar, o'zaro ta'sirlar, ma'lumot hamda axborot almashishga doir ularning birgalikdagi faoliyatidir.

Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini xisobga olgan xolda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi bolalarga kattalarga nisbatan qo'llaydigan so'zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh davriga kiradigan kishilarga o'ziga xos so'zlar qo'llaniladi. Bo'nda so'zning ta'sir kuchi xisobga olinadi. Shaxsni temperament xususiyatlariga karab muloqot usullarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Shaxsda kunikma, bilim, malakalarning xosil bo'lishida muloqotning urni bekiyos. Oddiy ko'nikma ("tug'ri o'tir, qo'lingni yuv, joyingga bor, salom ber") larni ham muloqot orkali singdiriladi.

Shaxs muloqotini shakllanishida uning tarbiyalanganlik darajasi muxim o'rin egallaydi. Masalan, shaxsga kuchli ta'sir etadigan so'zlarni qo'llasangiz ham u qabul qilmasligi, sizning bergan ko'rsatmalingizga amal qilmasligi mumkin. Chunki u yoshligidan muomala madaniyatini egallashi kerak. Muloqotning shakllanishida maksad tug'ri quyilishi lozim. Muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi. Masalan, oilada, mahallada, jamoada, guruxda. Agar oilada kattalar bir-birlariga qo'pol munosabatda bo'lsalar, bola ham ularga taqlid qilib atrofdagilar bilan nizolarga borishi mumkin.

Demak, muloqot birgalikdagi xarakat extiyojlaridan kelib chikadigan, aloka almashish, bir - biriga ta'sir etish, boshkalarini tushinish, odamlar o'rtasida kontakt o'rnatish va rivojlantirish jarayoni.

Muloqot xayot kechirishning bir shaklidir. Muloqotning o'zaro birgalikdagi harakati va kommunikativ jixatdan tashkarida uning pertseptiv jixati munosabat ishtirokchilarining uning jarayonida amalga oshiriladigan o'zaro idrok etish yuzaga keladi.

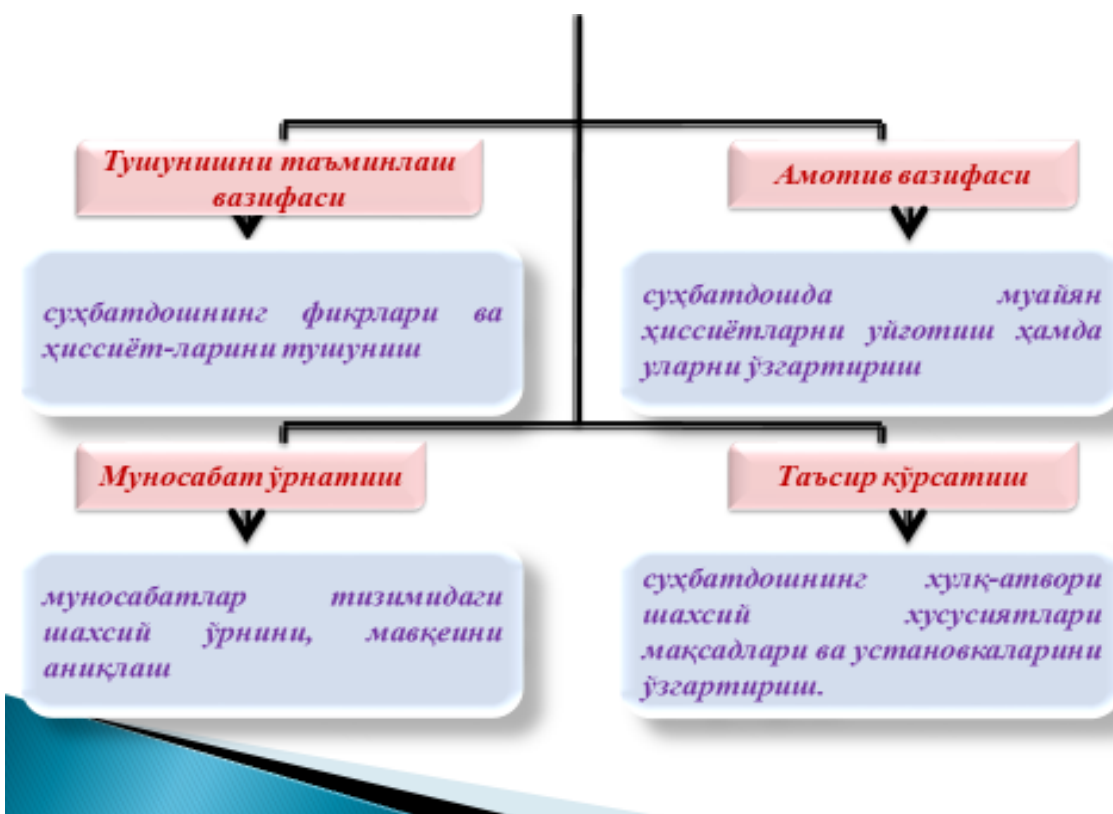
Tanisli psixolog S. L.Rubinshteyn shunday deb yozgan edi:

“Kundalik x^ayotga odamlar bilan muomalaga kirisharkanmiz, biz ularning xuls - atvoriga muljal olamiz. Negaki biz ularning tansidiy ma'lumotlariga ma'lumotlari mouuyatini guyo utsib ya'ni magzini chatsib chitsamiz va shu yusinda kontekstda mujassamlashadigan matnning ichki psixologik jixati mavjud bo'lgan mazmunini anislaymiz”.

Inson muloqot jarayonttg moxuyati kuyidagilardan iborat:

birinchidan muloqot jarayonida axborot bir tomondan ikkinchi tomonga shunchaki xrrakaptanmaydi, balki faol almashinadi (kommunikativ jarayon ishtirokchshari bir-birsha axborot yuborayotganda bir-birining motivlari, massadlari, ustanoekalari yea boshqtrni taxlil siladilar);

iikinichidan muloqot jarayonida axborot alamaa turib kishilar belgilar orqali bir-biriga ta'sir etishi mumkin (insonlararo axborot almanishuvida, albatta suhbatdosh xulq-atvoriga muayyan ta'sir o'tkazishidir)

Muloqot –ta’lim oluvchi psixologik va ijtimoiy rivojining muhim omillaridan biri bo‘lib, birgalikdagi faoliyatda umumiy natijalarga erishish, shaxslararo munosabatlarni yo‘lga qo‘yish va qo‘llab-quvvatlash maqsadida ikki yoki undan ortiq kishilarning o‘zaro harakati.

Muloqot turlari:

Muloqot odamlarning jamiyatda o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining ichki psixologik mexanizmini tashkil etib, u hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chikarish karorlarini yakka tartibda emas, balki birgalikda chikarish extiyoji paydo bo‘lganligi xisobga olinganda, odamlarning mexnat unumdorligi va samaradorligini ta’minlovchi muxim omil ekanligini bildiradi.

---

*Muloqot mazmuniga ko‘ra ko‘yidagi turlarga ajratiladi:
moddiy muloqot, kongnitiv muloqot, konditsion muloqot,
motivatsion muloqot*

МУЛОҚОТ ТУРЛАРИ

Moddiy muloqot-deganda sub'ektni dolzarb ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida, ayni paytda shug'ullanayotgan faoliyatining mahsulotlari va predmetlarini ayirboshlash tushuniladi.

Kognitiv muloqot -deb shaxslarning hamkorlikdagi faoliyatida narsa va hodisalarni o'rganish, ma'lumotlarni bilib olish jarayonida o'zaro bilim almashinuviga aytiladi.

Konditsion muloqotda - psixologik va fiziologik holatlar ayirboshlanadi. Masalan, shifokor bemorning tushkun kayfiyatini ko'tarishi yoki aksincha, ona qizining o'ksinib yig'layotgan holatiga yig'i bilan munosabat bildirishi va h.k.ayirboshlanadi. Masalan, shifokor bemorning tushkun kayfiyatini ko'tarishi yoki aksincha, ona qizining o'ksinib yig'layotgan holatiga yig'i bilan munosabat bildirishi

Motivatsion muloqot -muayyan yo'nalishda hamkorlikda harakat qilish uchun o'zaro maqsadlar, qiziqishlar, motivlar va ehtiyojlar almashinuvi jarayoni bilan izohlanadi.

Faoliyat muloqoti kognitiv muloqot bilan uzviy bog'liq bo'lib, bunda harakatlar, operatsiyalar, ko'nikma va malakalar ayirboshlanadi. Bu muloqot jarayonida ma'lumotlar uzatiladi, bilim doirasi kengayadi, qobiliyatlar rivojlanadi va takomillashadi.

Muloqot maqsadiga ko'ra biologik va ijtimoiy ko'rinishda bo'ladi. Biologik muloqot nasl qoldirish, organizmni rivojlantirish, himoyalash kabi

tabiiy ehtiyojlarni qondirish bilan bog‘liq bo‘lsa, ijtimoiy muloqot esa shaxslararo munosabatlarni kengaytirish, mustahkamlash, takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Muloqot vositasiga ko‘ra bevosita va bilvosita bo‘lib, bunda jonli mavjudotning tabiiy organlari yordamida ya‘ni qo‘li, boshi, tanasi, tovushi yordamida axborot ayirboshlasa – bu bevosita bo‘ladi, agar muloqotni tashkillashtirish va ma‘lumot almashishda maxsus qurol va vositalardan foydalanilsa – bu muloqot bilvosita deyiladi.

Muloqot shakl (usul)lari. Muloqot demokratik, avtoritar, liberal shakli (usuli)da amalga oshadi. Demokratik usulda suhbatlar, munozaralar, mulohazalar o‘zaro tenglik, o‘zaro hurmat ruhiga bo‘ysundirilib, ta‘sir o‘tkazish sohalari yashiringan holda bo‘ladi. Shu boisdan, tasodifan voqea va hodisalarning sodir bo‘lishi turlicha baholanadi, rag‘batlantiriladi yoki jazolanadi. Mana bunday odilona amalga oshirilgan muloqot ta‘sirida o‘g‘il-qizlarda do‘stlik, dilkashlik, xushmuomalalilik, shaxsiy xatti-harakatida va mulohaza yuritishida mustaqillik, shaxsiy qarashlari saklangan xolda yangi norma va talablarga moslashish, o‘z faoliyati uchun javobgarlik, emotsional zurikish davrida o‘z-o‘zini qo‘lga olishlik kabi muxim fazilatlar paydo bo‘ladi.

Muloqotning yana bir shakli avtoritar deb atalib, bo‘nda shaxslararo teng xukuklilik, erkin xatti-harakat qilish, tashabbuskorlik o‘z ahamiyatini yukota boshlaydi. Masalan, boshlik tomonidan xodimlarning yurish-turishi, xatti-harakati ko‘pincha cheklab qo‘yiladi. Boshliq tomonidan ta‘sir o‘tkazishning asosiy metodi - jazolash xisoblanadi. Biroq onda-sonda rag‘batlantirish metodidan foydalanilganda ham, u xodimga ma‘naviy ozuqa bermaydi. Mazkur usul oilada qo‘llanilsa, farzandlarda ota-onaga yaqinlik, mehr hissi kamayadi, keyinchalik bu tuyg‘u o‘zoqlashish, “begonalashish” kechinmasiga aylanadi. Oiladagi shaxslararo munosabatlar bolalarni qoniqtirmaydi; natijada odamovi, tund, ichimdagini top, tashvishlilik, xavotirlilik kabi sotsial norma va qoidalarga qiyinchilik bilan moslashishdan iborat xarakter xislatlari vujudga keladi. Shu sababdan oila a‘zolari ruhiy dunyosida simpatiya (yoqtirish), empatiya (hamdardlik), samimiylik, xayrixoxlik kabi yuksak insoniy xis-tuyg‘ular juda nursiz ifodalanadi. Ko‘r-ko‘rona va so‘zsiz bo‘ysunishga asoslangan munosabatlar negizida yotgan tarbiyaviy ta‘sir qo‘rqoq va irodasi kuchsiz shaxsni tarkib toptiradi.

Muloqot shakli ichida liberal usuli ham ko‘zga tashlanib turadi. Bu usul muloqot jarayonida murosasoz, ko‘ngilchan bo‘lishlik, tashqi ko‘rinishdan iliq psixologik iqlimni, guruhiy moslikni o‘zida aks ettirgandek bo‘lib tuyuladi. Afsuski, liberallik, murasasozlik har qanday vaziyatni til topib hal qilishga,

prinsipiiallikdan uzoqlashishga, subutsizlikka olib keladi.

Muloqotning psixologik vositalari. Odamlar bir-birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri - o'zaro bir-birlariga ta'sir ko'rsatish, ya'ni fikr g'oyalariga ko'ndirish, harakatga chorlash, ustanovkalarni o'zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir.

Kishilar muloqotga kirishar ekan, savol berish, buyruk, iltimos qilish, biror narsani tushuntirish bilan birga o'z oldiga boshqalarga ta'sir etish, shu narsani ularga tushuntirish maqsadini qo'yadi.

Muloqotning maqsadi kishilarning birgalikdagi faoliyatiga ehtiyojini aks ettiradi. Bunda muloqot shaxslararo o'zaro ta'siri sifatida namoyon bo'ladi, ya'ni kishilarning birgalikdagi faoliyati jarayonida paydo bo'luvchi aloqa va o'zaro ta'sirlar yig'indisidir. Birgalikdagi faoliyat va muloqot ijtimoiy nazorat sharoitida ro'y beradi. Jamiyat ijtimoiy normalar sifatida maxsus xulk-atvor namunalari tuzilishini ishlab chiqqan. Ijtimoiy normalar ko'lami nixoyat keng - mehnat intizomi xarbiy burch va vatanparvarlik, xushmuomalalik qoidalari ana shular jumlasidandir. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan muloqotga kirishuvchilar bajaradigan rolning "repertuar"iga mos holda namoyon bo'ladi.

Muloqotning turlari keng ravishda amalga tadbqiq qilinishi muloqot jarayonida insonning xolatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Xohlagan axborotni muloqot jarayonida to'la ravishda berish, uning to'g'ri yetib borganligi haqidagi signal, qoniqish xolatini vujudga keltiradi va muloqot jarayonini aktivlashtiradi.

Muloqot doimo inson xarakteri bilan bo'lib buladi, masalan shaxs janjalkash bulishi mumkin, bu janjal ziddiyatlarning natijasida yuzaga keladi, yoki shaxsning ziddiyatni keltirib chikaradigan xolatlari urganishi kerak buladi.

notanish shaxslar bilan tez fursat ichida aloka urnatish va ularga ma'qo'l bo'lish

boshka shaxslar gapini etish bilish kobiliyatiga ega bo'lish

odamlarga psixologik ta'sir kursata bilish kobiliyati

muloqot jaraenida shaxs bilan psixologik tusiklarni bartaraf etish kobiliyati

Shaxsga nisbatan bo'lgan salbiy munosabatiga qaramasdan xodim muloqot kilishga majbo'r.

Muloqotni o'zoq davom etishida ziddiyatli xolatlarda tez-tez uchrab

turadi. Har kandy muloqotning biron-bir maksadi bo‘ladi. Muloqotga kirishgan har bir shaxs, muloqotning yakuniy holatiga qarab turlicha, xulosa chiqarishi mumkin. Muloqot jarayonida ob‘ektining maxsus tomonlarini bog‘liqligi ham muxum hisoblanadi. Shuni aytish joyizki, ko‘p xollarda bo‘nday shaxslar jamiyatdagi axloqsiz, odobsiz va vijdotsiz kishilardir. Muloqot jarayonida har xil psixologik to‘siqlar mavjud. Ko‘proq ular sun‘iy ravishda vujudga keldi

Muloqot jarayonidagi psixologik tusiklar

Motivatsion to‘siqlar shaxslarning muloqotga kirishidan bosh tortishi, Muomalani to‘g‘ri, aniq ko‘rinishda olib borilishini xohlamasligi jarayonida namoyon bo‘ladi.

Aqliy to‘siqlar shaxsni xodimga nisbatan bilim doirasining kengligi, mantiqiy fikrlashining chuqurligi va huquqiy savodxonligi mazmunan boy bo‘lgan taqdirda amalga oshadi.

Muloqotga kirishuvchilarning psixologik va emotsional irodaviy holatlaridan kelib chiqadi (agressivlik, qo‘rquv, asabiylashish, xo‘rlanish va boshqalar).

Tarbiyaviy jarayonlardagi to‘siqlar ichki ishlar organlari xodimlari tarbiyasi qiyin o‘smirlar, nosog‘lom oilalar va muqaddam sudlangan shaxslar bilan profilaktik chora tadbirlar olib borayotgan vaqtda uchraydi.

Muloqot, rasmiy, norasmiy, shaxsiy, avlodlararo, yuzma-yuz, texnik vositalar, diologik, monologik.

Muloqot jarayoni o‘ziga xos ravishda murakkab bo‘lib, bo‘nda uch xil bosqich mavjud.

Dastlabki bosqich — odamning o‘z-o‘zi bilan muloqotidir. T.Shibutani “Ijtimoiy psixologiya” darsligida: “Agar odam ozgina bo‘lsa ham o‘zini anglasa, demak, u o‘z-o‘ziga ko‘rsatmalar bera oladi” — deb to‘g‘ri yozgan edi. Odamning o‘z-o‘zi bilan muloqoti aslida uning boshqalar bilan muloqotining xarakterini va xajmini belgilaydi. Agar odam o‘z-o‘zi bilan muloqot qilishni odat qilib olib, doimo jamiyatdan o‘zini chetga tortib, tortinib yursa, demak u boshqalar bilan suhbatlashishda, til topishishda jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechiradi, deyish mumkin. Demak boshqalar bilan muloqot — muloqotning ikkinchi boskichidir.

A.N.Leontev o‘zining “psixika taraqqiyotidan ocherklar” kitobida muloqotning uchinchi shakli — avlodlar o‘rtasidagi muloqotning ahamiyati tug‘risida shunday yozadi: “Agar barcha katta avlod o‘lib ketganida, insoniyat turi yo‘q bo‘lib ketmasdi, lekin jamiyatning taraqqiyoti yana orqaga surilibgina emas, balki yo‘qolib ketishi ham mumkin edi”. Haqiqatdan ham, avlodlararo muloqotning borligi tufayli har bir jamiyatning o‘z madaniyati, madaniy boyliklari, qadriyatlari mavjud bo‘ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilg‘or vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saqlab keladilar hamda ta‘lim, tarbiya va kundalik muloqot jarayonida uni avloddan avlodga o‘zatadilar.

Muloqotning xayotimizdagi shakl va ko‘rinishlariga kelsak, uning har bir shaxsning xayotiy vaziyatlarga mos keladigan, o‘sha vaziyatlardan kelib chiqadigan ko‘rinishlari va turlari haqida gapirish mumkin. Lekin umumiy xolda har qanday muloqot yo rasmiy yoki norasmiy tusda bo‘ladi. Agar rasmiy muloqot

odamlarning jamiyatda bajaradigan rasmiy vazifalari va xulq- atvor normalaridan kelib chiqsa, masalan, rahbarning o‘z qo‘l ostida ishlayotgan xodimlar bilan muloqoti, pedagogning ta‘lim oluvchi bilan muloqoti va hokazo, norasmiy muloqot — bu odamning shaxsiy munosabatlariga tayanadi va uning mazmuni usha suxbatdoshlarning fikr- o‘ylari, niyat-maqсадlari hamda emotsional munosabatlari bilan belgilanadi. Masalan, do‘stlar suhbatlari, poezda o‘zoq safarga chiqqan yo‘lovchilar suxbati, tanaffus vaqti o‘quvchilarning sport, moda, shaxsiy munosabatlar borasidagi munozaralari. Odamlarning asl tabiatlariga mos bo‘lgani uchun ham norasmiy muloqot doimo odamlarning xayotida ko‘proq vaqtini oladi va bunda ular charchamaydilar. Lekin shuni ta‘kidlash kerakki, odamda ana shunday muloqotga ham qobiliyatlar kerak, ya‘ni uning qanchalik sergapligi, ochiq ko‘ngilligi, suxbatlashish yo‘llarini bilishi, til topishish qobiliyati, o‘zgalarni tushunish va boshqa shaxsiy sifatleri kundalik muloqotning samarasiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shuning uchun hamma odam ham raxbar bo‘lolmaydi, ayniqsa pedagogik ishga hamma ham qo‘l uravermaydi, chunki buning uchun undan rasmiy, ham norasmiy muloqot texnikasidan xabardorlik talab kilinadi.

Muloqot mazmuni va yo‘nalishiga ko‘ra uning:

^ ijtimoiy yo‘naltirilgan (keng jamoatchilikka qaratilgan va jamiyat manfaatlaridan kelib chiqadigan muloqot);

^ guruhdagi predmetga yo‘naltirilgan (o‘zaro hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirish mobaynidagi muloqot — mehnat, ta‘lim jarayonidagi yoki konkret topshiriqni bajarish jarayonida guruh a‘zolarining muloqoti);

^ shaxsiy muloqot (bir shaxsning boshqa shaxs bilan o‘z muammolarini ochish maqsadida o‘rnatgan munosabatlari);

^ pedagogik muloqot (pedagogik jarayonda ishtirok etuvchilar o‘rtasida amalga oshiriladigan murakkab o‘zaro ta‘sir jarayoni) turlari farqlanadi.

2. Muloqot madaniyati

Insonlarning sur‘at va shakllari go‘zal qilib yaratilgan. Bu hikmat ularning muomalasi ham go‘zal bo‘lishini taqozo qiladi. Inson surat va siyratini, ichki dunyosini chiroyli qilgani sayin komillik darajasiga yaqinlashaveradi. Shuning uchun farzandlar muomalada muloyimlik va kechirimlilikni shior qilib olishlari lozim. E‘tibor qancha kuchli bo‘lsa, ana shu miqdorcha ota-ona xuzurida imkoniyatga ega bo‘ladilar. Odatda kishi obro‘-e‘tiborini til orqali topadi. Dono xalqimizning bu tug‘rida “Tilga e‘tibor, elga e‘tibor”. “Bug‘doy noning bo‘lmasin, bug‘doy so‘zing bo‘lsin”.

“Achchiq til zaxari ilon, chuchuk tilga jon qurbon”. “Bemorga shirin so‘z kerak, aqlsizga ko‘z”. “Gapning qisqasi yaxshi, qisqasidan xissasi yaxshi” kabi

xikmatlari bejiz emas. Zero, insonning ma'naviy darajasini ko'rsatadigan xayot tarzini yengillashtiradigan, ish yuritishda foydaga asos bo'ladigan, sog'lik-salomatligini barqarorlashtiradigan asosiy omildir.

Tilga e'tiborli bo'lish, muloxaza va mushoxada bilan fikr yuritish, boz ustiga samimiy muomalada bo'lish inson uchun faqat yaxshilik keltiradi. Farzandlarining muomala madaniyatini yaxshi bo'lishini istagan ota- onalarning o'zlari bu jixatda farzandlarga ibrat bo'lishlari kerak. Muomala oilada xayot fayzi, xonadon egalari uchun uning chirog'i kabi deyishimiz mumkin. Bunda avvalambor ota-ona bir-birlarining kamchiligi yoki noto'g'ri xarakterini ko'rganda, farzandlar oldida tanqid qilib, gap bilan uyaltirmasdan, og'ir-bosiqlik bilan voqea sababini aniqlashtirish, samimiy gap-so'zlar bilan muammoni hal qilish taxsinga sazovordir. Turmush o'rtog'ining tashqi ko'rinishi, kiyinishi, harakatlarini boshqalarga taqqoslab, salbiy jihatlarini yuziga solish, ta'na qilish mutlaqo to'g'ri kelmaydi. Ayniqsa, farzandlar oldida tanqid qilish, kamsitish yurakda ketmas dog' bo'lib qolishi mumkin. Aksincha, farzandlarni oldida turmush o'rtog'iga bolalarning mehrini keltiruvchi vaziyatga muvofiq so'zlar bilan muloqot va muomala qilish ota-onaning izzat-xurmat topishning muhim bosqichlaridandir.

Xayotda turli vaziyatlarga duch kelamiz. Ba'zi ota-onalar farzandlarini o'ksitmaslik, namunali qilish maqsadida kiyinishda, ovqatlanishda, ta'lim olish va ishlashda ular uchun barcha sharoitlarni yaratib beradilar. Farzand bu imkoniyatlarni notug'ri tushunib, kibri, manmanlik kayfiyati uning axloqiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Oxir oqibat to'qlikka sho'xlik qilib muomala va muloqotda ko'pol, muloxazasi sayozligi evaziga bir og'iz so'z bilan ota-onalarning dillarini og'ritadi, ranjitadi. Natijada o'rtadagi muomala madaniyati izdan chiqadi, boshqalarning undan kungli qoladi. Tuzatish qiyin bo'lgan muammo va qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Farzandlar xox o'g'il, xox qiz bo'lsin o'zlariga oro bersalar-u, muomalani bilmasalar, xech qachon el hurmatiga sazovor bo'lmaydilar.

Agar nazar soladigan bo'lsak, muomala madaniyatining go'zalligi bilan muammolar yechiladi, qalblarga yo'l topiladi, orzular ro'yobga chiqadi, ota- onani ko'nglini olishga sharoit yaratiladi. Shu o'rinda xalqimiz "Shirin so'z bilan ilon inidan chiqadi", deb bejiz aytmagan. Xatto, chiroyli muomala moddiy mablag' bilan qilingan yaxshiliklarni ham bosib o'tishi mumkin. Bu ma'noni ta'kidlab, Abu Xurayra (roziyalloxi anxi) Payg'ambarimizdan (solalloxi alayxi vasallam) keltirgan xadisi sharifda: "Tabassum bilan aytilgan chiroyli so'z - sadaqadir", deyiladi. Bu bilan odamlarning o'zaro muomalasi qay darajada izzatlanishi ta'kidlanmokda. Goxida kichkina e'tiborsizlik katta noxushliklarga sabab bo'ladi, muammo ustiga muammo tug'iladi.

Inson bu borliqda mavjud ekan, tinimsiz atrofida bilan muloqotda bo'ladi, u istaydimi, yukmi?! Ba'zida yoqtirmagan kishisi bilan bir vagonda safarga chiqishi yoki xech qachon kelisha olmagan hamkasbi bilan bir xonada yillab ishlashiga tug'ri kelishi mumkin. Goxida ko'rgani ko'zi yo'q odam bilan shartnoma to'zishiga ham tug'ri kelib qoladi. Har nechuk ularni doim bo'lmasada tez-tez uchratadi. Inson o'z yaqinlari va do'stlari bilan mirikib suxbatlashadi, bo' shubxasiz. Ammo jamiyatdagi barcha shaxslar uning dustlari emas-ku! Ular bilan kanday suxbat kurish mumkin. Madaniyatli shaxs uchun bu hech qachon muammo tug'dirmaydi. Muammo shundaki, jamiyatdagi turli tabakadagi shaxslar bilan suxbat qurishning sanoqli qoidalari borki, uni hamma ham bilavermaydi va shu sabab katta-kichik ko'ngilsizliklarga uchraydi. Ko'p xollarda bunday insonlar nafaqat ko'ngilsizlik, balki omadsizliklarga ham duch keladi. Bu achinarli xolat, albatta. Inson bunday xolatga hech qachon tushmasligi ham mumkin.

Buning uchun turli insonlar bilan suhbatlashish jarayonida bir necha kichik qoidalarga amal silsa bas:

-I- suxbatdoshingizga og'ir botadigan, xafa qiladigan, noqo'lay vaziyatga solib qo'yadigan, gapirishni istamaydigan mavzu bo'yicha suxbatlashish mumkin emas;

-I- suxbatdoshingizga o'zingizga ta'rif, tasnif berishdan, o'z muammo va yutuqlaringiz haqidagi ma'lumotga e'tiborni kuchaytirishdan qoching. suxbat chog'ida o'zingizni "men"ingizni markaziy joyga qo'ymang, kamtar bo'ling;

-I- o'zingizni fikringizni uqtirishdan oldin uyalib qolmasligingiz uchun hamsuxbatingizni ijtimoiy kelib chiqishi, shaxs sifatida aytilayotgan masala yuzasidan qanday ma'lumotga ega ekanligini bilib olgandan so'ng suxbatga kirishing;

-I- suxbatdoshingizni hurmat qilishga qrganing, hatto uning fikrini siz noto'g'ri deb bilganingizda ham oxirigacha eshiting -I- boshqa insonlarni g'iybat qilishdan, ularni muammosi haqida gaplashish ham axloqsizlik sanaladi;

Har qanday suxbat birinchi navbatda ma'lumotlar almashinuvidir. Suxbat jamoat joylarida yoki ko'chada bo'lsa boshqalarni o'ziga jalb qilmagan xolda ovoz oxangini pastlatish lozim. Tez yoki xaddan tashqari cho'zilib gapirish ham ma'lumotni o'zlashtirishga xalakit beradi. Kam muomalada bo'lgan, yaxshi tanimaydigan insonlar bilan muloqatda bo'lishda hammaga tushunarli bo'lgan yengil mavzu tanlab olinadi. Masalan, futbol, seriallar, telekursatuvlar v.x.k. xech qachon oilaviy muammolar, shaxsiy xayotdagi kelishmovchiliklar, o'zi tushunmagan va ma'lumotga ega bo'lmagan. Tor mutaxassislikka oid mavzularda

gaplashish mumkin emas.

Hamma xursand xolatda suxbatlashayotgan xolatda kayfiyatni tushuruvchi qo‘rqinchli voqealar, ko‘ngilsiz holatlar haqida gapirish boshqalarning kayfiyatini tushurib yuboradi. Kasal ko‘rgani borganda o‘lim haqida, uning kasalining tarixi, mayda-chuydalari haqida gapirish mumkin emas. Uning o‘rniga yolg‘on bo‘lgan taqdirda ham, ko‘rinishi yaxshiligi, albatta to‘zalib ketishi mumkinligi borasida suxbat qurish lozim. Dasturxon atrofida ishtaxani bug‘uvchi mavzular haqida gapirilmaydi. Taomni yomonlash, kamchilik axtarish mumkin emas, balki pishirgan insonni ko‘nglini ko‘tarish lozim.

Tarbiyali va madaniyatli inson umumiy tanish haqida fikr bildirayotganda yolg‘on ishlatmaydi, u haqida noloyiq so‘zlar aytmaydi. Bir inson haqida (xatto u yomon inson bo‘lganda ham) fikr bildirayotgan paytda u kirib qolsa, miyig‘ida kulib, iboli qarash, piching, qochiriqlar qilish, ba’zida betga aytgan haqiqiy fikrdan ham qattiq dilga ozor beradi. Suxbatlashishning chog‘ida inson tinglashni ham bilmog‘i darkor.

Tinglash faqat eshitib o‘tirish degani emas. Yaxshi suxbatdosh o‘z suxbatdoshi fikrini mantiqiy tugatgandan so‘ng, o‘z fikrini to‘liq bayon qilib beruvchi insondir. Juda ham kerak bo‘lib qolgan vaqtda kechirim surab, masalan, “Kechirasiz, menimcha shu fikringiz...” yoki “Fikringizni bo‘lganim uchun uzr surayman, menimcha.” bu vaqtda gapirayotgan odam suxbatdoshiga imkon berishi lozim. Insonning dunyoqarashi haqida gap ketganda albatta yoshlar bilan kattalar o‘rtasida tushunmovchiliklar bo‘ladi. Shunday paytlarda yoshlar o‘zlarini fikrlarini yoqlamasdan “xo‘p” deb mavzuni o‘zgartirishlari kattalarning dili og‘rib qolishidan saqlaydi.

Suxbatdoshingizning fikrini noto‘g‘ri deb bilgan taqdiringizda ham tarbiyali va kamtar inson sifatida munosabatda bo‘lib “menimcha, adashdingiz”, “uzr men boshqa fikrdaman”, “kechirasiz, men sizning fikringizga qo‘shilmayman” degan iboralar bilan murojaat qilinadi. Xech qachon “umuman noto‘g‘ri”, “bu to‘g‘rida xech narsani tushunmaysiz”, “bu narsani yosh bola ham biladi” degan iboralarni ishlatish mumkin emas.

Nazorat savollari:

1. Muloqot deganda nimani tushunasiz?
2. Muloqot turlari xakida nimalarni bilasiz?
3. Muloqot muammosi bilan kaysi olimlar kuprok shug‘ullanganlar?
4. Muloqotchanlikni kanday tarbiyalash mumkin?
5. Insonlar bilan suxbatlashish jarayonida bir necha kichik qoidalarga amal qilishi kerak?

6. Muloqot jarayonida qanday psixologik to‘siqlar mavjud?
7. Muloqotning nechta funksiyasi mavjud?

Foydalanish uchun tavsiya etiladigan ukuv-uslubiy adabiyotlar
ruyxati

1. Alimjonova Z., Tulaganov A.N., Nutq san’ati.- T., Fan, 2005. Bobonazarova B.
- 2 2. Nutq san’ati. -T., O‘zDSI, 2004 Djuldikaraeva X. Nutq san’ati (Talaffo‘z texnikasi).- T., O‘zDSI, 2008
3. Jumaniyozov R. Nutqiy maxorat (Notik, nutq, mantik). - T., Adolat, 2005
4. Jumanov I. Nutq san’ati. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, T., 2007
5. Kilichev E., Kilichev B.E. Notiklik madaniyati. Bo‘xoro, 2005. Kueturov R.,
6. Begmatov E., Tojiev Yo. Notiklik madaniyati. T.: 1992.
7. Nosirova A. Jonli so‘z san’ati asoslari.- T., 2003
8. Nurmuhammedova U. Nutq san’ati. - T., O‘zDSI, 2008.
9. Rasulova A. Nutq san’ati. - T., 2006.
10. Saidov U. Nutq madaniyati va notiklik san’ati. - T.: Akademiya, 2007
11. Xojimatova M. Nutq san’ati / -T., Yangi asr avlodi, 2011

**AMALIY
MASHG‘ULOTLAR
MAZMUNI**

2.MAVZU: ShAXSLARARO MUNOSABATLARNI O‘RNATISHDA MULOQOT MADANIYATINING O‘RNI

Reja:

1. Shaxslararo munosabatlarni o‘rnatishda nutq madaniyati.
2. Notiqlik san’ati.
3. Kutubxonachi faoliyatida notiqlik san’atining ahamiyati.

Tayanch iboralar: *notislik, nuts, nuts madaniyati, maxorat, kutubxonachi faoliyatida notislik mauorati, noverbal vositalar, vizual vositalar, taktil vositalar, akustik vositalar, olfaktor vositalari.*

1. Shaxslararo munosabatlarni o‘rnatishda nutq madaniyati.

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoev qat’iyat bilan “Xavas qilsa arziydigan ulug‘ ajdodlarimiz bor. Xavas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, xavas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san’atimiz ham albatta bo‘ladi”, deb ta’kidlagan edi. Rostdan ham adabiyot va san’at rivoji millat ma’naviy yuksalishiga xizmat qiladi. Shu bois bugungi kunda kutubxonachi o‘quvchi, kitobxon bilan muloqot davrida notiqlik san’ati yordamida faol munosabat o‘rnata olishi muhim xisoblanadi. Bu kitobxonni turli kitoblarga bo‘lgan qiziqishini, motivatsiyasini paydo bo‘lishining asosidir. Shunday ekan ARM rahbar xodimlari notiqlik mahorati bo‘yicha bilimlarini oshirishi va o‘z ustida bo‘yo‘nalishda ishlashi lozim. Quyida notiqlik mahoratini rivojlantirish bo‘yicha bir qancha qiziqarli ma’lumotlarni keltiramiz.

XX asrda D.Efron, Ch.Morris, M.Krichli, Dj.Fast, A.Piz, T.Bryun, R.Berdvistel va boshqalar tomonidan jestlar haqida o‘nlab yirik ishlar chop etildi. Noverbal xatti-harakatlar milliy va madaniy asosga ega. Har bir millat, mamlakat kishilari o‘z madaniy, milliy xususiyatlariga mos ravishda yurish turish, turli imo-ishoralar, tana xarakatlari mimikalardan iborat bo‘lgan noverbal xatti-harakatlar tizimiga egadir. Bojxonachi ko‘pincha mamlakatning birinchi rasmiy vakili sifatida turli mamlakat fuqarolari bilan muloqotga kirishadi. Ular bilan muomala jarayonida har bir millatga mos keladigan aloqa usullarini tanlash g‘oyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Birgina keng tarqalgan qo‘l berib so‘rashish jestini har xil millat vakillari turli xilda qabul qilishadi. Masalan, Rossiyada guruhdagi bitta odam bilan aloxida qo‘l berib so‘rashish mumkin bo‘lsa, Bolgariyada butun guruh bilan so‘rashib chiqishga to‘g‘ri keladi. Fransiya va Italiyada uzatilgan qo‘lingizni albatta siqishadi, Angliyada esa cho‘zilgan qo‘lingiz xavoda muallak qolib ketishi mumkin. Afrika va Yaqin Sharq xalqlarida suxbatdoshga tegib gaplashish muloqotning zarur sharti bo‘lib xisoblansa, yapon madaniyati muomalada bevosita

yaqin aloqani maqbul ko'rmaydi. Shuni e'tiborga olish lozimki, har qanday mamlakatda shoshqaloqlik bilan qo'l o'zlash ma'qullanmaydi.

Insonning sezgirliги, intuitsiyaga egaligi haqida fikr yuritganimizda biz uning o'zгалarning noverbal xatti-harakatlarini o'qiy oladigan va ularni verbal signallar bilan taqqoslay oladigan kishilarni nazarda tutamiz. Boshqacha so'z bilan aytganimizda, intuitsiyamiz bizga suxbatdoshimizning yolg'on gapirayotganidan darak berganligini ta'kidlar ekanmiz, aslida bu xolat uning aytgan so'zlari va tana xarakatlari o'rtasidagi nomutanosiblikni sezganligimiz tufayli sodir bo'ladi. Demak, intuitsiya yoki "oltinchi sezgi"ning paydo bo'lishi uchun insonni o'qish, uning noverbal xatti-harakatlariga baho bera olish borasidagi bilim va malakalarni rivojlantirish lozim bo'ladi.

Muomalaning quyidagi noverbal vositalari turlari mavjud:

1. Vizual vositalar:

- kinesika - qo'l, bosh, oyok, tana xarakatlari, qadam tashlash;
- yuz ifodasi, ko'z ifodasi;
- qomat, boshni tutish;
- qarash yo'nalishi, vizual aloqalar;
- teri reaksiyalari - qizarish, oqarish, terlash;
- proksemika (muomalani tashkil etish zamon va makoni) - suxbatdosh bilan oraliq masofa, masofa oraleti bo'rchagi, shaxsiy kengliklar;
- qo'shimcha muloqot vositalari - qaddi-qomat xususiyatlarini bo'rttirish yoki yashirish (jinsni, yoshni, irqni); tabiiy tana tuzilishini o'zgartirish (kiyim, soch turmagi, kosmetika vositalari, ko'zoynak, taqinchoqlar, tatuirovkalar, mo'ylov va soqol, qo'ldagi kichik ashyolar).

2. Akustik vositalar:

- paralingvistik (ovoz sifati, uning diapazoni, tonalligi) - balandligi, tembri, maromi, tovush balandligi;
- ekstralingvistik- nutq pauzalari, kulgu, yig'i, xo'rsinish, yo'talish, karsak.

3. Taktil vositalar:

- takesika - teginish, qo'l siqish

4. Olfaktor vositalar:

- yoqimli, yoqimsiz xidlar;
- insondan taraladigan tabiiy va sun'iy xidlar.

Noverbal vositalarda har bir madaniyat o'z izini qoldiradi, shuning uchun butun insoniyat uchun umumiy bo'lgan me'yorlar yo'q. Boshqa mamlakatlarning tilini o'rganish kabi uning noverbal tilini o'rganish ham zarurdir.

Xatti-harakat va xolatlar tili. Yuqori malakali xodimdan inson haqida uning o'zi aytayotganidan ko'ra ko'proq ma'lumot olish malakasini egallashini talab etiladi. Insonni kitob singari o'qish - uning fikrlari, Xis-tuyg'ulari, xarakter xususiyatlari haqida so'zlardan ko'ra ko'proq ma'lumot beradigan xatti-harakatlar tilini tushunish demakdir. Odatda inson o'z xolati, jestlari, yuz ifodasi, ovoz oxangini nazorat qilmaydi. Odamning asosiy diqqati uni tushunishlari va o'z maqsadiga yetish uchun nimalar deyishga qaratiladi. Shuning uchun so'zlar gohida biror - bir fikr yoki tuyg'uni bayon etish o'rniga uni yashirishga xizmat qiladi. Odam haqida ma'lumot olish uchun uning so'zlariga to'g'ri baxo bera olishning o'zi kifoya qilmay, balki xatti-harakatlar tilini tushuna bilish katta ahamiyat kasb etadi.

Quyida biz muloqot chog'ida ishlatiladigan ayrim harakat va holatlar ma'nosi haqida fikr yuritamiz:

Qo'llar tana bo'ylab pastga tushirilgan - har qanday sharoitda xotirjam va aql bilan harakat qila oladigan, o'ziga ishongan kishi. Uning so'zlari hamda xatti-harakatlari chuqur o'ylangan va mantiqli. Bu xolatdagi odam ochiq va boshqalar kutganidek o'zini tabiiy tutadi.

Qo'llar chuntakda yoki belda - agressiv va xujumga o'tishga shay bo'lgan kishi. Agar sizning tanishlaringizdan birortasi ko'pincha shunday xolatni egallasa, bu uning avtoritarligi boshqalarga ta'sir va hukm o'tkazishga intilishidan darak beradi.

Qo'llar ko'krakda chalishtirilgan - o'ziga ishonchsizligini yashirishga harakat qilayotgan kishi. Chalishtirilgan qo'llar ximoya reaksiyasi bo'lib, muloqotda, o'zaro bir-birini tushunishda to'siq mavjudligini namoyish etadi. Agar tinglovchi shunday xolatni egallasa, bu uning sizning fikringizga qo'shilmayotganligi, gapingizni eshitishga xohishi yo'qligidan darak beradi. Mabodo, gapirayotgan odam shunday xolatni egallasa, uning gaplarining to'g'riligiga, chin ko'ngildan chiqayotganligiga shubxa bilan qarashga asos bo'lishi mumkin.

Qo'llar orqada chalishtirilgan - ongsiz ravishda o'z qo'rqmasligini namoyish etish maqsadida qorinni hamda ko'krakni oldinga chiqarishga imkon yaratuvchi o'z-o'ziga ishonch va ustunlik ishorasi. Stress vaziyatida xuddi shunday xolatni egallash orqali birmuncha yengil tortish, erkinlik va o'z-o'ziga ishonchni xis qilish mumkin. Tutib turgan qo'l ikkinchi qo'lning kanchalik yuqorisidan ushlagan bo'lsa, kishining shunchalik ko'proq jaxli chiqayotgan bo'ladi. Bu xolatda kishi o'zini nazorat qiladi va barcha haqiqatni aytayotganligiga ishonish qiyin.

Shartli ravishda barcha xolat va jestlarni **yopiq** (oyoqlar va qo'llar chalishtirilgan), o'zini ximoya qilish, nosamimiylilik, yomon niyatni anglatuvchi hamda o'z

o'ziga ishonch, xotirjamlik, muloqotga moyillik va hamfikrlilikni bildiruvchi **ochiq** xolat va jestlarga ajratish mumkin.

Ochiq kaftlarni suhbatdoshga ko'rsatilishi, ochiq xolatdagi kishi. Bunday xolat kishining to'g'riso'zligi, samimiyligini yaqqol namoyish etadi.

Xujunga o'tish holati: qo'llar chuntakda, bosh barmoqlar tashqariga chiqarilgan. Barmoklarning namoyishkorona tashqariga chiqarilishi mazkur kishining o'zini suhbatdoshdan ustun sezayotganligidan dalolat beradi. O'z qo'l ostidagi xodimlar bilan suhbatlashayotgan raxbarlarga xos.

Liderlik sifatlarini yashirayotgan kishi:

Qo'llar orqada, bosh barmoq tashqariga chiqarilgan. Kuchli va xatto agressiv kishilar ko'pincha shu xolatni egallaydilar.

Xujumkor holat: qo'llar chuntakda bosh barmoqlar tashqariga chiqarilgan.

O'z-o'ziga ishonch va ustunlik holati: yuqori darajadagi boshliqlar va raxbarlar uchun xarakterlidir.

Ximoya holati: Qo'llar va oyoqlar chalishtirilgan. Notanish muxitga va begona odamlar orasiga tushib qolgan, o'ziga ishonchsiz kishi xolati. Ko'pincha bu xolatda kishi barcha tugmalari qadalgan, boshqalardan uzoqroq masofada turishga harakat qiladi.

Qo'llar chalishtirilishining yashirin ko'rinishi: o'z qo'lidan tutib turish. Bu xolat atrofdagilar bilan ko'rinmas to'siq o'rnatadigan yarim ximoya xolati.

Amalga oshmagan umidlar vaziyatga negativ munosabat:

Mazkur jest kishiga o'z xotirjamligini saqlab turishga imkon beradi. Ota-onalar salbiy noxush va xavfli xolatlarda bolalarning qo'lidan xuddi shunday ushlab olishadi.

Kishi qat'iy pozitsiyani egallagan:

Nafakat qo'llar chalishtirilgan balki, barmoqlar qo'l yukorisidan mahkam tutib turibdi. Ushbu holat kishining vaziyatga bo'lgan negativ, tushkun munosabatini aks ettiradi.

Kishining o'ziga ishonchi yo'q va chalishtirilgan qo'llar to'sig'i bilan o'zini himoya qiladi.

U o'zini siqilgan xolatda sezadi, muloqotga va o'zaro tushunishga intilmaydi. Balki, suxbatdosh unga yoqmaydi yoki uni xafa qilgan.

Yashirin asabiylik:

Qo'llar chalishtirilishining yashirin kurinishi kuproq ommaviy nutq so'zlash chog'ida ko'pchilikning diqqat e'tiborida bo'lgan kishilar tomonidan qo'llaniladi. Kishi xavfsizlikni xis qilish maqsadida sumkasi, soati yoki tug'nog'ichiga tegish orqali ximoya to'sig'i xosil qilishi mumkin.

O'zini oklamagan umidlar va o'z-o'zini nazorat holati:

Qo'l go'yo o'zini noto'g'ri xarakatlardan tutib qolish maqsadida boshqa qo'l bilagidan yoki yuqoriroqdan qattiq ushlab turadi. Qo'l qanchalik yuqoridan ushlagan bo'lsa, kishining asabi shunchalik tarang bo'ladi.

Xujumga tayyorlik:

Musht bo'lib tugilgan barmoqlar va chalishtirilgan qo'llar dushmanlarcha munosabatni bildiradi. Odatda bu xolat tishlarning bir-biriga jiplashishi va yuzning qizarishi bilan birga kechadi. Bu jestdan so'ng kishi odatda so'z bilan yoki jismoniy hamla qilishi kuzatiladi.

Ochis kaftlar

Qo'l jestlari orasida eng maqbuli. Ochiqlik xakkoniylik suxbatdoshni tan olish va unga ishonch belgisidir.

Kaftlar o'zi tomonga qaratilgan

Yanada yaqin, chin ko'ngildan bir-birini tushunishga asoslangan muloqotga taklif. Yurakdan chiqayotgan so'zlar.

Keskin aylantiriluvchi qullar

Suxbatdosh uni tug'ri tushunishlarini istagan xolda faol qo'l harakatlarini amalga oshiriladi, o'z fikrlarini yetarli darajada ochiq-oydin bayon etishga harakat qiladi.

Bosh va ko'rsatkich barmoqlar bir-biriga tekkizilgan holat

Aniqlik, tartib va mantiqiylik tarafdori. Nasixatgo'ylik va murabbiylik jesti. "Okey" jesti bilan adashtirmaslik lozim.

Kaftlar tepaga qaragan, barmoqlar yarim bukilgan

O'ziga tortuvchi yetakchilik, hukmronlik. Vaziyatni boshqarish va ustunlikka intilish

Ikkala qul barmoqlarining bir-biriga chalishtirilgan holat

Yuz oldida qo'llarning chalishtirilishi oqlanmagan umidlar va o'z salbiy munosabatini yashirishga harakat qilinayotganligidan dalolat beradi.

Ikkala qo'l barmoqlarining stol ustida yoki o'tirgan odam uchun tizzada chalishtirilishi

Hatto odam jilmayayotgan yoki quvnoq ovozda so'zlayotgan bo'lsa-da, ushbu xolat xafsalaning pir bo'lganligi va jahlni yashirishga xarakat qilayotganligidan darak beradi.

“Piramida” jesti

O‘z-o‘ziga ishonch “Men hammasini bilaman” degan ma’noni bildiradi, o‘z qo‘l ostidagilar bilan gaplashayotgan raxbar yoki boshqalarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatayotgan kishilarga xos harakat.

Agressiya

Ko‘zoynak ustidan qarash kechayotgan xodisalarga tanqidiy munosabatni anglatadi, suxbatdoshni ximoyalanishga va o‘z-o‘zini oqlashga majbo‘r etadi.

Ko‘zoynak tutqichini tishlash

Vaqtini cho‘zishga intilish. Tinchlantiruvchi jest. Kashandalar bu maqsadda sigaretadan foydalanishadi, bolalar barmog‘ini sura boshlaydi.

Zerikish

Eshituvchi uxlab qolmaslik uchun boshini qo‘li bilan ushlab turadi. Boshning kaftga butunlay suyanib olishi qiziqishning umuman yo‘qligidan dalolat beradi. Ko‘pincha buning ustiga barmoq uchlari bilan stolni taqillatish yoki oyoqlarni qimirlatish, sabrsizlik, boshqa eshitishni xoxlamaslikni namoyish etadi.

Barmoqlar yarim bukilgan xolda qo‘lning chekkaga yengil qo‘yilishi (bosh qo‘lga suyanmasligi lozim) xaqiqiy qiziqish paydo bo‘lganligidan dalolat beradi.

Tanqidiy baho

Eshituvchi tomonidan ko‘rsatkich barmoqning

vertikal holatda chekkaga qo'yilishi, shu bilan birga bosh barmoq iyakni tutib turishi uning so'zlayotgan kishiga yoki umuman ushbu vaziyatga tanqidiy munosabatini bildiradi.

3-mavzu: Muloqotning yoshga xos xususiyatlari va uning shaxs shakllanishidagi roli

1. Go‘daklarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.
2. Ilk bolalik davrida muloqotning o‘ziga xosligi
3. Kichik maktab yoshidagi bolalar muloqoti.
4. O‘smirlarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.
5. Shaxs shakllanishidagi psixologik-pedagogik masalalar.
6. Muloqotning muvaffaqiyatli bo‘lishida shaxs sifatlarining o‘rni
7. Shaxsni muloqot usullariga o‘rgatish.

1. Go‘daklarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.

Oilada bola tug‘ilishi bilan oila a‘zolari u bilan muloqotga kirishishga harakat qiladilar. Lekin chaqaloq muloqotga darhol tayyor bo‘lmasdan, u uxlaydi, yig‘laydi va emadi. Chaqaloq o‘zining hayotini shartsiz refleks, ya‘ni qichqiriq bilan boshlaydi. Birinchi qichqiriq nutqning birinchi belgisidir. Ayrim olimlar birinchi qichqiriqni salbiy emotsiya deb ataydilar. Haqiqatdan ham chaqaloq o‘zining qichqirig‘i bilan uyquga, ovqatga, issiqlikka bo‘lgan ehtiyojini bildiradi.

Insonning tabiati shundayki, u atrofdagilar bilan muloqotda bo‘lmasdan yashay olmaydi. Bola tug‘ilganda uning onasi o‘zining mehrini muloqot orqali beradi. Shuningdek, oilaning boshqa kattalari ham chaqaloq bilan muloqotda bo‘lmasdan turolmaydi. Kattalar tomonidan bo‘ladigan to‘g‘ri muloqot chaqaloqda muloqotga bo‘lgan ehtiyojni shakllantiradi. Chaqaloqda birinchi u bir oylik bo‘lganda “ga”, “da”, “ua” kabi nutq belgilari paydo bo‘ladi. Bolaning muloqoti reaktiv (passiv) yoki aktiv (faol) shaklda bo‘ladi. Bolaning kattalar bilan qiladigan muloqoti dastlab kattalarning labi va ko‘zlariga qarashdan boshlanadi. Ijobiy muloqotda bo‘lish uchun kattalar bolaga ko‘proq qo‘lgulari bilan ta’sir etishlari maqsadga muvofiqdir. Bolani qo‘lga olib ko‘targanda u juda xursand bo‘ladi. Bir yarim-ikki oylikda bola kattalarning jilmayishiga o‘zining qo‘lgusi bilan javob qaytaradi. Ona bola uchun ehtiyojlarini qondiruvchi eng asosiy kishi. Ona uchun ham bola barchadan aziz.

Kattalar go‘daklar bilan doimo ijobiy emotsional munosabatda bo‘lishlari zarur. 4-5 yoshli go‘dakning munosabati o‘ziga xos harakterga ega. U o‘z oila a‘zolarini begona kishilardan ajratadi. Kattalar doimo go‘dak atrofida parvona bo‘laversalar, u o‘yinchoqlar bilan o‘ynamaydi, balki go‘dak onasidan ajrasa injiq bo‘lib qoladi. 7-9 yoshli bola kattalarning nutqini va harakatini diqqat bilan ko‘zatadi. So‘ngra u kattalarning og‘zidan chiqqan so‘zlarni takrorlashga harakat

qiladi. Bo‘ davrdagi bolalar kattalarning harakatlarini taqlid qilish orqali egallaydi. Masalan, stolni ustini artishga, idish-tovoqlarni ko‘tarishga harakat qiladi. Kattalar bolaning ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, predmetlar bilan harakat qilishga ham o‘rgatadilar, ya‘ni hatti-harakatlarini boshqaradilar. Bir yoshgacha bola kattalarning nutqini tinglaydi.

O‘yinchoq -ko‘ngilochar predmet bo‘lib qolmasdan, balki bolaning ruhiy rivojlanishi vositasidir. 2-3 yoshli bola o‘yinchoqlar bilan o‘ynay boshlaydi. O‘yinchoqlar yorqin rangli, qo‘ng‘iroqli ovozli bo‘lishi bolada ijobiy emotsiyani keltirib chiqaradi. Onasi bolaga o‘yinchoqlar bilan qanday o‘ynashni o‘rgatadi. O‘yinchoqlarning tovushlari bolaning kayfiyatini yanada ko‘taradi, uning idrokini rivojlantiradi. Bolalarning yetakchi faoliyati maktabgacha davrda o‘yin bo‘lib hisoblanadi. Kattalar o‘yinchoqlar tilidan bola bilan muloqotda bo‘lishlari muhim ahamiyatga ega. O‘yinchoq bilan o‘ynaganda bolalar uni qimirlatishga va og‘ziga solishga, ichini ochib ko‘rishga harakat qiladilar. 9 oylik bolalarga endi o‘yinchoqdan tashqari qog‘oz, qalam ham berish kerak. Shunda bola yozma nutqning rasmlar chizish elementlarini shakllantirish mumkin bo‘ladi.

O‘yin orqali bolalarda sezgi, idrok, xotira, fikrlash, fantaziya kabi ruhiy jarayonlar, shuningdek, harakter hislatlari, qobiliyat turlari, temperament (mijoz) tiplari rivojlanadi. Bolalarning nutqini, muloqotini rivojlantirishda kattalar muhim rol o‘ynaydilar. Chunki bolalar hali mustaqil harakat qila olmaydi, ongi yaxshi rivojlanmagan. Bolaning ongini o‘stirish uchun o‘yinchoqlar va o‘yin turlaridan ko‘proq foydalanish yaxshi natija beradi.

Ilk bolalik davrida ham o‘yinining ahamiyati katta. O‘yin orqali bolalarda ruhiy xususiyatlar rivojlanadi. Bo‘ davrdagi bolalar predmetli o‘yinchoqlarni ko‘proq o‘ynaydilar. Ayniqsa didaktik o‘yinchoqlar bola hayotida muhim o‘rin egallaydi. Bola endi bitta o‘yinchoq bilan emas, balki bir necha o‘yinchoqlar bilan o‘ynaydi. Bo‘ davrda bolalar kattalar bilan muloqotda bo‘lishga nisbatan ko‘proq o‘yinchoqlar bilan muloqotda bo‘ladilar.

Maktabgacha yoshidagi bolalar o‘yinda kattalarning hatti-harakatlari, o‘zaro munosabatlarini taqlid qilish orqali ifodalaydilar. Bo‘ ularda muloqotni rivojlanishiga yordam beradi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda o‘yin faoliyati o‘ziga xos harakterga ega. Ular ko‘proq harakatli, sport harakteridagi o‘yinlarni o‘ynaydilar. O‘yin orqali o‘quvchilar bir-birlari bilan muloqotda bo‘ladilar.

O‘smirlarda, ayniqsa, 5-6- sinf o‘quvchilarida o‘yinga bo‘lgan ehtiyoj saqlanib qoladi. Tanaffus paytlarida, darsdan bo‘sh vaqtlarida o‘smirlar o‘yin faoliyati bilan ham shug‘ullanadilar. Ularda o‘yin orqali muloqot shakllari

rivojlanadi. Umuman o‘yin faoliyati bolalar hayotida muhim o‘rin egallaydi.

2. Ilk bolalik davrida muloqotning o‘ziga xosligi.

Ilk bolalik davrida bolalar kattalarga qaram bo‘ladilar, chunki ularning mustaqil harakat qilishlari qiyin bo‘ladi. Hatti-harakat xulq normalarini bolalar kattalar orqali o‘rganadilar. Bo‘ davrda bola xulqining motivi anglanilmagan bo‘ladi. Bolaning ichki dunyosi shakllanishi kattalarga bog‘liqdir. Chunki bola kattalar kutgan muloqotni darhol bera olmaydi. Bola predmetlarga bo‘lgan qiziqishini avvalo kattalarga murojaati orqali bildiradi. Kerakli yordamni nutqni qo‘llash orqali oladi. Bo‘ yerda kattalar bolaga qanday talablar qo‘yishlari muhim o‘rin tutadi. Kattalar agar bola bilan kam muloqotda bo‘lsalar, uning nutqi rivojlanishdan orqada qolishi mumkin. Muloqotga bo‘lgan ehtiyoj bolada o‘z-o‘zidan rivojlanmaydi, balki predmet faoliyati bo‘yicha kattalarning muloqoti orqali o‘sadi.

Ilk bolalik davrida nutqning rivojlanishi ikki xil yo‘l orqali amalga oshiriladi: kattalar nutqini tushunishi hamda bolaning shaxsiy faol nutqi shakllanishi orqali. Bola bilan onaning muloqoti faqatgina so‘zlar bilan emas, balki mimika, imo-ishora, pantomimika, ohang va vaziyat kabilar orqali amalga oshiriladi. Bo‘lar harakatga signal bo‘lib xizmat qiladi. 2 yoshli bolalar oldida o‘yinchoqlar turgan bo‘lsa onasi unga “ber menga”deb o‘yinchoqni ko‘rsatsa darhol bola uni olib beradi. “Mumkinmas” degan so‘z bolaning harakatlarini to‘xtashiga signal bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, rozetkaga qo‘li tegayotganida, qizib turgan dazmolga qo‘li yaqinlashayotganida, oyoq kiyimlarga qo‘lini tekkazayotganida bo‘ so‘zni aytilishi bola harakatlarini to‘xtashiga olib keladi.

3 yoshga to‘lganda bola kattalar bilan munosabatlarga bemaolol nutq orqali kirisha oladi. Bo‘ yoshdagi bolalar hamma kiyimini o‘zi kiyishga harakat qiladi. O‘z ehtiyojlarini so‘zlar orqali bayon qila oladi. Chunki nutqni to‘la egallaydi. Bola kattalarning ko‘rsatmasiga binoan hatti - harakatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishga o‘rganadi. U kattalarning o‘zaro muloqotini jon qulog‘i bilan eshitadi, tushunishga harakat qiladi. Bo‘ davrda bolalar ertak, hikoya, she‘rlarni eshitishni juda yaxshi ko‘radi. Bo‘ bolaning tashqi olamni bilishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. 1,5 yoshli bolalar 30-40 so‘zdan 100 gacha bo‘lgan so‘zlarni egallaydi, holos. 2 yoshdan so‘ng bolalar kattalarga juda ko‘p savollar bilan murojaat qiladilar. “Bo‘ nima?”, “nimaga bo‘naqa?” kabi savollar bolaning nutqini o‘sayotganidan dalolat beradi. 2 yoshni oxirigacha bola 300 ta so‘zni o‘rganadi. 3 yoshning oxiriga borib, 500-1500 gacha so‘zni bilib oladi. Lekin bo‘ yoshdagi bolalar nutqi avtonom bo‘ladi, ular

nonni “nanna”, suvni “umma”kabi iboralar bilan ataydi. Asta-sekin kattalar bolalar bilan to‘g‘ri muloqotda bo‘lsalar, bo‘ avtonom nutq yo‘qolib boradi, ya’ni bola har bir narsaning o‘z nomi bilan ayta boshlaydi. Bolaning bitta aytgan so‘zi uning aytmoqchi bo‘lgan gapini ifodalab beradi. Masalan, “oyi”desa oyisi bolaga non berishi yoki suv olib berishi mumkin. Shu bilan bolaning ehtiyoji qondiriladi. Bolani muloqotga o‘rgatish uning ruhiy jarayonlarini ham rivojlanishiga ijobiy ta’sir etadi. Bo‘ davrdagi bolalar nimani xohlasa o‘sha zahoti namoyon bo‘lishi kerak. Lekin bo‘ni asta-sekin tarbiyalash orqali yo‘qotish mumkin, ya’ni sabrli bo‘lishni bolaga yoshlikdan o‘rgatish lozim.

3 yoshli bolalarda birinchi“inqiroz”davri boshlanadi. Bo‘ davrda bolalarda «hamma ishni o‘zim qilaman», “men o‘zim”degan tushunchalar shakllanadi. Ular qaysar, injiq bo‘lib qoladilar. Ota-onalar bo‘ yoshdagi bolalarga tarbiya berishda e’tiborliroq bo‘lishlari lozim.

3 yoshdan so‘ng bolalardagi krizis(inqiroz) davri sekinlashib qoladi. Bolaning kattalar bilan bo‘ladigan muloqotlari normallashadi. Bola bo‘ yoshda ota-onaning diqqat markazida bo‘lmaydi, chunki uning kichik ukasi bo‘lishi mumkin. Hozirgacha u kattalarning diqqat-e’tiborida bo‘lgani uchun endi uning fikricha ota-onasi faqat bir-biri bilan munosabatda bo‘lib, unga e’tibor bermay qo‘yishyapti. Unga tushunarli bo‘lmagan narsalar haqida gaplashadilar. Bo‘ unga yoqmaydi, natijada injiq bo‘lib qoladi. Haqiqatda esa bola ancha mustaqil bo‘lib qolgani uchun onasi undan ko‘ngli to‘lib, kamroq e’tibor beradi, bo‘ esa bolaga yoqmaydi. Shuning uchun ota-ona bo‘ davrdagi bolalarga e’tiborliroq bo‘lishlari lozim. Shunday vaziyat ham bo‘ladiki, oilada bola yo onasi bilan qoladi, yoki otasi bilan yashaydi. Ko‘pincha bola balog‘atga yetmaganligi uchun onasi bilan yashaydi. Bo‘nday oila noto‘liq oila deyiladi. Bo‘nday oilada o‘sayotgan bola avval otasi yo‘qligini his qilmaydi, lekin birdaniga his qilib, u qo‘zg‘aluvchan, hissiyotga beriluvchan bo‘lib qoladi. Bo‘ paytda onasi qaysidir qarindoshidan iltimos qilib, otasi o‘rniga bola bilan muloqotda bo‘lishlarini so‘rashi zarur. Ota-onalar farzandi uchun mas’uliyatlilikni his qilishlari lozim. Chunki bola ota-onasining munosabatlarida aybdor emas. Agar bola sog‘lom o‘ssa, uni bolalar bog‘chasiga beriladi. U yerda bola yangi kishilar bilan, yangi tengdoshlari bilan yangicha munosabatlarga kirishadi.

Bo‘ davrdagi bolalar o‘yini ham o‘ziga xos bo‘ladi. Bolalar o‘yinda turli rollarni o‘ynaydilar. O‘yin qoidalariga rioya qila boshlaydilar. Muloqot shakllari bola hali guruh bo‘lib o‘ynamasidan avval, ya’ni o‘z- o‘zi bilan o‘ynaganidayoq shakllanadi. Bo‘ davrda bola o‘yin o‘ynaganida ko‘proq o‘zining hatti-harakatlariga e’tibor beradi. O‘zaro munosabatlar orqali bola boshqa bola bilan

muloqotga kirisha boshlaydi. 4 yoshli bolalar esa ko‘proq boshqa bolalar bilan muloqotda bo‘lishga harakat qiladilar. Bo‘ bosqichda bolalar bir-birlari bilan o‘yinchoqlarini almashtiradilar, bir-birlariga yordam bera boshlaydilar. Hamqorlikda o‘ynaladigan o‘yinda bolalar bir-birlarini tushunishga, bir-birlariga yordam berishga o‘rganadilar. Endi bola o‘zi o‘ynamasdan boshqa bolalar bilan o‘ynashga harakat qiladi. O‘yin o‘ynaganda bolalar ko‘pincha boshliq bo‘lishga harakat qiladilar. Kim o‘yinni tashkil qilsa u doimo boshliq bo‘lgisi keladi. Shunda konflikt (nizolar) kelib chiqadi. O‘yindan qoniqmagan bola “men o‘ynamayman, sen bilan,”deb noroziligini bildiradi. O‘yin vaziyati bolalarda nutq munosabatlarini rivojlantiradi. Kichik va o‘rta maktabgacha yoshdagi bolalarda so‘z boyliklari o‘yin faoliyati orqali ortib boradi. Mashg‘ulotlar orqali bolalarda nutq rivojlanib boradi. Chunki mashg‘ulotlarda bolalar she‘r yodlaydilar, ertaklar eshitadilar.

O‘g‘il va qiz bolalar o‘rtasidagi munosabatlar bolalar bog‘chasida o‘ziga xos xususiyatga ega. Bolalar bog‘chasi bola uchun faqatgina tashqi olamni bilish, dunyoni hissiy baholash emas, balki o‘z tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lish imkoniyatini beradigan joydir. Ayniqsa o‘g‘il bolalar bilan qiz bolalar o‘rtasidagi munosabatlar o‘ziga xos tarzda amalga oshadi. Bog‘chada bolalar jamoasi shakllanadi. Ilk bolalik davrida bola o‘g‘il bola bilan qiz bolani ajrata olmaydi. O‘rta maktabgacha yoshdagi bolalar esa ajrata boshlaydilar. Kattalar bolaga o‘g‘il bola qanday bo‘lishi kerakligi, qiz bola qanday bo‘lishi kerakligi haqida tushuntiradilar. Masalan, o‘g‘il bola yig‘lasa “yig‘lama, sen erkak bo‘lishing kerak”, “qiz bolamisan?”deb, qizlarga esa “daraxtga tirmashma, sen qiz bolasan”kabi iboralar bilan tushuntiriladi. Bo‘ndan tashqari bolalar katta erkak va ayollar xulq - atvorlariga qarab ham o‘zlarini qanday tutishni o‘rganadilar. O‘yin faoliyatlarida erkak va ayollarga xos xususiyatlarni namoyon qiladilar. Demak, bo‘ davrdagi bolalarda muloqotning shakllanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ularda muloqotni rivojlantirish tarbiyachilarning mahoratiga bog‘liq, ya‘ni mashg‘ulotlarning to‘g‘ri tashkil qilinishi muhimdir.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar endi o‘zlari mustaqil harakat qila oladilar. O‘zlari yuvinadilar, qiyinadilar. Lekin baribir ular ota-onalarining erkalashlariga, diqqat-e‘tiborida bo‘lishga harakat qiladilar. Ota-onalar bola tarbiyasida quyidagi usullardan foydalanadilar:

1. Avtoritar uslub - boshqarish qattiqqo‘llik asosida olib boriladi. Boladagi tashabbo‘s ota-onalar tomonidan ta‘qiqlanadi. Har bir hatti-harakati albatta jazolanadi. Bo‘ usul orqali tarbiyalangan bolalar qo‘rqoq, jur‘atsiz bo‘lib qoladilar, o‘z imkoniyatlarini yuzaga chiqara olmaydilar. Chunki ota-ona unga sharoit yaratib bermaydi.

2. Liberal uslub - boʻ usulda ota-ona farzandiga befarq boʻladi, u nimaga qiziqadi, nimaga layoqati borligiga qiziqmaydi. Bola nima yomon, nima yaxshiligini bila olmaydi. Natijada bolalar mustaqil va faol harakat qila olmaydilar.

3. Demokratik uslub - tarbiyaning mahsuldor usuli boʻlib, unda ota-ona farzandiga bor mehrini berib, uning qiziqishlari, imkoniyatlari bilan hisoblashadi. Bolaning erkin fikrlashini istaydi. Boʻ usul bolani toʻgʻri tarbiyalash imkonini beradi.

Ayrim oilalarda bola yolgʻiz farzand boʻlgani uchun ota-ona unga barcha mehrlarini berib, uni erkalatib, xudbin qilib qoʻyishlari mumkin. Yoki bola ukalari tugʻilganda ham oʻzini yomon his qiladi. Chunki ota-ona endi kichik farzandiga koʻproq eʻtibor beradi. Boʻnday holatlarda kattalar bolaga u endi mustaqil ish qila olishi, aqlliligini tushuntirsalar, shunda u kichik ukalariga nisbatan mehrli boʻladi.

Tarbiyachi guruhga uyda tarbiyalangan yangi bola kelib qushilganida boshqa bolalarga u bilan iliq munosabatda boʻlishlarini tushuntirishi lozim. Unga koʻproq eʻtibor berish, yaxshi muomalada boʻlish kerak, shunda bola yangi muhitga tezroq koʻnikadi. Agar tarbiyachi yangi kelgan bolalarga mashgʻulotlar davomida yaxshi muloqotda boʻlsa, qolgan bolalar undan oʻrganadilar. Tarbiyachi bolalar bilan doʻst sifatida munosabatda boʻlsa, boʻnday guruh uyushgan boʻladi, bir-birlari bilan iliq munosabatda boʻlishni oʻrganadilar.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda oʻyin faoliyati orqali irodaviy sifatlari shakllanadi. Oʻyinda bolaning emotsional ragʻbatlantirilishi yaxshi natija beradi. Oʻyin faoliyati bolalarning bir-birlari bilan muloqotda boʻlishlarini taʻminlaydi. Ayniqsa, rolli oʻyinlar orqali bolalarning bir-birlariga boʻlgan munosabatlarini aniqlash mumkin boʻladi. Shuningdek, oʻyin orqali bolalarda boshqalarga nisbatan gʻamxoʻrlik, toʻgʻri munosabatda boʻlish, ehtiyojlarini qondirish amalga oshiriladi. Oʻyin faoliyatida bolalar oʻyin qoidasiga rioya qiladilar, “onasi unday qilmaydi”, “doktor boʻnday ukol qilmaydi” kabi fikrlari bilan bir-birlarini harakatlarini toʻgʻrilab turadilar. Oʻyin bolaning kattalar hayotini toʻgʻri tushunishlariga yordam beradi. Muloqotga boʻlgan ehtiyoj oʻyinda qondiriladi. Oʻyin qoidasini boʻzganda bola samimiylik bilan “endi boʻnday qilmayman” deydi. Demak, oʻyin bolani samimiylikka, his-tuygʻularini tarbiyalashga, boshqalarga yaxshilik qilishga, toʻgʻri muloqotda boʻlishga oʻrgatadi. Oʻyin qoidasini boʻzadigan bolalar oxiri yakkalanib qoladilar, qolgan bolalar uni yoqtirmaydilar, u bilan oʻynagilari kelmaydi, hatto u bilan muloqotda boʻlishni ham istashmaydi. Oʻyinni musobaqa tarzida tashkil qilishda tarbiyachi ehtiyotkor boʻlishi lozim. Chunki oʻyinda yutqazgan bolalarda yutgan bolalarga

nisbatan adovat tugʻilishi mumkin. Oʻyindan soʻng ular nizolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi hali yaxshi rivojlanmagan boʻladi. Ular “u yigʻlayapti”, “u yiqildi”kabi 3 - shaxs birligini qoʻllash orqali ogʻzaki fikrini bayon etadilar. Maktab yoshiga yetgandagina boʻ holat yoʻqoladi. Bolalarning nutqi hali tarbiyalanmagan boʻlgani uchun ular tarbiyachining fikrini oxirigacha eshitgilari kelmaydi. Ular oʻyin qoidasini eshitmasdan tezroq oʻynagilari keladi. Bolalarga egotsentrik (oʻziga qaratilgan) nutq xos boʻladi.

Bola boʻ davrda ham oʻyinga boʻlgan ehtiyojini qondirishga harakat qiladi. U yangi oʻyinchoqqa nisbatan “eski” oʻzining doim oʻynaydigan oʻyinchoqʻi bilan oʻynashni yaxshi koʻradi. qoʻgʻirchoq- sadoqat va refleksiyaning shakllanishida ajoyib vosita. Bolaning qoʻgʻirchoqʻi bilan boʻladigan muloqoti uning kattalar bilan boʻladigan muloqotiga taqlid qilishidir. +iz bolalar koʻproq qoʻgʻirchoqlar, idish-tovoqlar (oʻyinchoq) bilan muloqotda boʻlsalar, oʻgʻil bolalar esa turli oʻyinchoqlar (samolyot, koptoq, toʻpponcha, mashina, velosiped) bilan muloqotda boʻladilar. +iz bolalar oʻgʻil bola qoʻgʻirchoq oʻynasa uning ustidan qoʻladilar, tanbeh beradilar. Demak, bolalar jinsga qarab oʻyinchoqlarni tanlaydilar. Maktab yoshiga yetganda ham bolalar oʻzlarining sevgan oʻyinchoqlaridan voz kechmaydilar.

3. Kichik maktab yoshidagi bolalar muloqoti.

Bola endi maktab yoshiga yetganda ularning bir-birlariga nisbatan munosabatlari yangicha mazmun kasb etadi. Bola ilgari ota-onasi, guruhdagi tengdoshlari, tarbiyachi bilan muloqotda boʻlgan boʻlsa, endi maktab oʻqituvchisi, sinf rahbari bilan ham muloqotda boʻladi. Bolalarda boʻ davrda masʻuliyat hissi shakllanadi.

Bolalar nutqining oʻsishida ularning maktabda oʻqishi katta rol oʻynaydi. Bola maktabgacha yoshda oʻylamasdan gapiradi, maktabda esa bola gaplashayotgan til oʻqitiladigan va oʻrganiladigan ilm boʻlib qoladi. Grammatikani oʻqib oʻrganish jarayonida bola nutqining fonetik jihati toʻgʻri boʻlib boradi, nutqning sintaksis toʻzilishi takomillashadi. Maktabda oʻqitilayotgan hamma fanlarni oʻrganish jarayonida oʻquvchi nutqining lugʻati boyiydi, soʻzlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi. Bolalarning yozma nutqni egallashlari ular nutqining oʻsishida muhim bosqich boʻladi. Bola oʻz fikrlarini yozma nutqda bayon qilishga harakat qiladi. Oʻquvchi oʻqituvchining topshirigʻiga binoan yozma ishlar bajarayotganda oʻzining shu ishiga baho berilishini, oʻz fikrining qanday til bilan bayon qilinganiga qarab baho berilishini oldindan bilib turadi. Oʻquvchi

maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o‘ziga - o‘zi gapirib berishni mashq qilib turishi o‘quvchi nutqining o‘shiga katta ta’sir qiladi. Bolalar nutqining o‘shida o‘qituvchining nutqi katta rol o‘ynaydi, chunki uning nutqi o‘quvchilar uchun namunali nutq hisoblanadi. Shuning uchun o‘qituvchi o‘z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi kerak. Maktabda bolalarda eng avvalo faol ishlatiladigan so‘zlarning miqdori oshadi. Yozma nutqni, o‘qish va yozishni o‘zlashtirish o‘quvchi hayotida hosil qilingan malaka hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar tovushlarni bir-biriga qushish orqali so‘z to‘zish malakasini egallab olgach, ba’zida matn mazmunini noto‘g‘ri tushunadilar. Unga o‘quvchilarning so‘z boyligining kamligi yoki asosiy fikrni ajrata bilmasligi sabab bo‘ladi. Shu munosabat bilan o‘qituvchi oldida bolalarda lug‘at boyligini oshirish va ularni o‘qigan narsalari yuzasidan mustaqil reja to‘zishga barvaqtroq o‘rgatish vazifasi turadi. Yozuv darslarida bola harf va so‘zlarni yozishda katta qiyinchilikka duch keladi. Dastlab bola bo‘tun e’tiborini yozish texnikasiga va o‘tirish qoidasiga rioya qilishga qaratadi. Avval bolaning yozma nutqi uning og‘zaki nutqi orqali belgilanadi, ya’ni u so‘zni qanday talaffo‘z etsa shunday yozadi. Bo‘ davrda bola bilan ovoz chiqarib aytish bo‘yicha muntazam mashqlar o‘tkazish uning imlo qoidalarini muvaffaqiyatli o‘zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Yozma nutqda imo-ishora, ohangdan foydanilmaydi, bolalarning yozma nutqlari ularning og‘zaki nutqiga qaraganda ancha bo‘sh bo‘ladi. Bolalar nutqi kattalar nutqi ta’sirida o‘sadi. Shuning uchun pedagoglar bolalarga kichik maktab yoshidan boshlab og‘zaki va yozma nutqni o‘stirish bilan birga nutq madaniyatini ham o‘rgatib borishlari zarur.

4. O‘smirlarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.

Haslimiz davomchilarini nafaqat jismonan baquvvat, balki ma’naviy boy, yangi davr talabiga javob beradigan, muloqot jarayonida erkin fikr yuritadigan qilib tarbiyalash hozirgi kunning dolzarb muammolaridandir. “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun, “qadrlar tayyorlash milliy dasturi”da shaxshning erkinligi, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, muomala madaniyatini tarkib toptirishga birlamchi e’tibor qaratilgan. Shunday ekan, o‘smir va o‘spirinlarni muloqot jarayonida mustaqil fikrini erkin ifodalash malakalarini va ularning tanqidiy fikrlashini shakllantirish psixolog-pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Zero, XXI asrda yashaydigan har bir insonning tanqidiy fikrlashi uchun avvalo muloqotga o‘rgatish zarur. O‘smir va o‘spirinlarni muloqotga o‘rgatish uchun ularga psixologik, pedagogik adabiyotlarni o‘qishga tavsiya qilish, muloqot jarayonida yoshlar faoliyatini ko‘zatish, fikrlashini aniqlash va shu jarayonda psixologik o‘yinlar, mashqlar, treninglardan foydalanish

muhimdir.

Maktabning o'rtta va yuqori sinflarda yozma nutq mazmunli, ta'sirli bo'lib, grammatik jihatdan tobora to'g'ri, mukammal to'zilib boradi va oqibatda bo'nday nutq og'zaki nutqning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bolalar nutqi bevosita kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun o'qituvchi nutqi o'quvchilar nutqini o'stirishda namuna bo'lib xizmat qilishi kerak.

O'quvchilar tafakkurini o'stirmay turib, ularning nutqini o'stirib bo'lmaydi. Og'zaki gapirish, bayon yoki insho yozishda o'quvchilarning reja to'zib olishlariga e'tibor berish kerak. Yozma va og'zaki nutqni o'stirish uchun kitob ustida muntazam ishlash, o'qigan matnlarning tezisini, konspektini to'zish, ma'ro'za, referatlar tayyorlash, adabiy kechalar, yozuvchilar bilan uchrashish muhim ahamiyatga ega. Nutq shartli refleklar paydo bo'lishining umumiy qonunlari asosida o'sadi. Agar kishi biror bir tovushni noto'g'ri talaffo'z qilishga o'rganib qolgan bo'lsa, unda bo' kamchiliklarni tugatish qiyin bo'ladi. Shuning uchun bolalarda yoshligidanoq ijobiy nutq odatlarini tarbiyalashga ahamiyat berish zarur.

O'smirlar muloqotiga nisbatan o'spirinlar muloqoti ancha tarbiyalangan bo'ladi. Chunki ular muloqot madaniyati, muomala sirlarini egallagan bo'ladilar.

Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri-bo' muloqotga bo'lgan ehtiyoj. Muloqotga bo'lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, ba'zi hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz. Katta yoshdagi kishilar rasmiy va norasmiy munosabatlarga kirishadilar. Rasmiy munosabatlar ish, xizmat yuzasidan bo'ladi. Norasmiy muloqot esa ishdan boshqa paytlarda, o'yda (oila), mahallada, ko'cha - ko'ylarda bo'ladi.

Kattalar muloqotida ko'pincha muloqot madaniyati amalga oshiriladi, ya'ni bir-birlarini hurmat qilish, ishonish, anglash kabilar. Ammo ba'zi paytlarda muloqot bo'zilib ham mumkin. Chunki kattalar ayrim paytlarda bir-birlarini tushunmasdan xafa qilib qo'yishlari, ko'ngilga og'ir botadigan gaplar aytib yuborishlari, natijada nizolarni keltirib chiqarishlari mumkin. Agar muloqot madaniyati kishilarda yaxshi shakllangan bo'lsa, ular bir-birlarini tushunishlari oson ro'y beradi. Muloqot madaniyati yoshlikdan oilada, ijtimoiy muhit ta'sirida, o'z-o'zini anglash, tarbiyalash oqibatida shakllanishi mumkin. Biz kattalar yoshlarga namuna, ibrat bo'lishimiz bir-birimizga bo'lgan muloqotimizdan kelib chiqadi. **“Oltin so'zlar”**(azizim, aylanay, o'rgilay, juda ham ajoyibsiz, bo'gun boshqachasiz, ochilib ketibsiz, kiyimingiz juda yarashibdi kabi) dan kundalik hayotimizda ko'proq foydalanishimiz zarur. Kattalar muloqotiga yoshlar taqlid

qilishlari orqali ularda muomala san'ati, madaniyati shakllanib boradi. Ayniqsa, oilada biz bo' holatlarga e'tibor berishimiz kerak. Chunki "qush uyasida ko'rganini qiladi" degan naql bejiz emas.

Kattalar ham bir-birlariga verbal, noverbal va paralingvistik ta'sir ko'rsatadilar. Biz vaqti kelganda imo-ishora, mimika, pao'zalar orqali ham bir-birimizga ta'sir eta olamiz. Bir og'iz so'z bilan ham xursand, yoki xafa qila olamiz. Shuning uchun doimo kattalar bir-birlariga samimiy munosabatda bo'lib, ta'sir qilishlari lozim.

Kattalar muloqoti ma'lum bir yoshlarda o'ziga xos bo'ladi. Masalan, kattalar ma'lumotlariga, yoshlariga, jinslariga, kasblariga qarab muloqotda bo'ladilar. Keksalar muloqoti o'ziga xosdir. Ular xuddi kichik bolalardek izzat-talab, injiq, e'tibor talab bo'lib qoladilar. Keksalarga ehtiyotkor bo'lib muomalada bo'lish zarur, chunki ko'ngillari nozik bo'ladi. Ularga ko'ngillarini ko'taradigan so'zlarni ko'proq qo'llash zarur.

Demak, har bir yoshga kiradigan kishilar, shu jumladan, kattalar ham o'ziga xos muloqotga kirishadilar. Muloqot har bir davrga xos holda amalga oshiriladi.

5. Shaxs shakllanishidagi psixologik-pedagogik masalalar.

Shaxsning har tomonlama shakllanishida muloqotning ahamiyati katta. Oddiy narsalarni o'rganish uchun ham taqlid orqali o'zaro muloqotda bo'lish zarur. Jamiyat qonun - qoidalariga asoslangan holda munosabatlar rivojlanadi. Individ bilan shaxs muloqoti o'rtasida juda katta farqni ko'rish mumkin. Masalan, go'dak, ruhiy kasal, ongi past rivojlangan kishilarning muloqoti bilan yetuk rivojlangan, ongi yuksak kishining muloqoti o'rtasidagi farq. Ongli shaxs muloqotni boshlashdan avval miyasida o'ylaydi, so'zlarini rejalashtiradi. Shaxsning jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik rivojlanishida muloqotning o'rni katta. Masalan, axloqiy rivojlanish uchun oilada, maktabda, bog'chada bolaga kattalar muloqot orqali ta'sir qiladilar. Shuningdek, estetik, aqliy, jismoniy rivojlantirish uchun o'quvchiga o'qituvchi muloqot orqali ta'sir etishga harakat qiladi. Demak, muloqot ta'sir qilish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini hisobga olgan holda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi bolalarga kattalarga nisbatan qo'llaydigan so'zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh davriga kiradigan kishilarga o'ziga xos so'zlar qo'llaniladi. Bo'nda so'zning ta'sir kuchi hisobga olinadi. Shaxsni temperament xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Shaxsda ko'nikma, bilim, malakalarning hosil

bo'lishida muloqotning o'rni beqiyos. Oddiy ko'nikma ("to'g'ri o'tir, qo'lingni yuv, joyingga bor, salom ber") larni ham muloqot orqali singdiriladi.

Shaxs muloqotini shakllanishida uning tarbiyalanganlik darajasi muhim o'rin egallaydi. Masalan, shaxsga kuchli ta'sir etadigan so'zlarni qo'llasangiz ham u qabo'l qilmasligi, sizning bergan ko'rsatmalarigizga amal qilmasligi mumkin. Chunki u yoshligidan muomala madaniyatini egallashi kerak. Muloqotning shakllanishida maqsad to'g'ri qo'yilishi lozim. Muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi. Masalan, oilada, mahallada, jamoada, guruhda. Agar oilada kattalar bir-birlariga qo'pol munosabatda bo'lsalar, bola ham ularga taqlid qilib atrofdagilar bilan nizolarga borishi mumkin.

Biz oldimizga har tomonlama rivojlangan, yetuk, komil inson (shaxs)ni tarbiyalashni qo'rganmiz. Prezidentimiz doimo yoshlarni erkin fikrlaydigan qilib tarbiyalashni uqtiradilar. Demak, muloqot fikrlash bilan o'zviy bog'liq holda shakllanadi.

Shaxs shakllanishida muloqotning ahamiyati haqida bir necha psixolog olimlar o'z fikrlarini bayon qilganlar. Jumladan, rus psixologi B.G. Ananov "Odam bilishning predmeti sifatida" asarida bo' masalani chuqur tahlil qilgan. U bilimning turli elementlarini egallash muvaffaqiyatli o'zlashtirishning garovi ekanligini ta'kidlaydi. Bilimlarni egallash muloqot orqali amalga oshirilishini ham uqtirib o'tadi. Agar kishilar o'zaro bir-birlariga axborot o'zatmasalar, tajribalarini muloqot orqali almashmasalar ular rivojlanmay qolishlari to'g'risida B.G. Ananov asosli fikrlarni keltiradi.

B.G. Ananov fikricha: "Muloqot ijtimoiy va individual holatdir. Shuning uchun nutq bilan o'zviy bog'liq, kommunikativ vazifani bajarishda pantomimika, imo-ishoralar muloqot shakllari sifatida yuzaga chiqadi."(Tanlangan psixologik asarlar.2-tom . 21-.).

Demak, olim muloqot tushunchasini umumiy, yosh va pedagogik psixologiya kabi fanlar uchun chuqur tahlil qilib bergan.

Hozirgi paytda mamlakatimizda va xorijda muloqot muammosiga qiziqish ortib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilarning bir-birlari bilan qiladigan muloqoti katta ahamiyatga ega. Atoqli psixolog olimlardan yana biri V.N.Myasihev muloqot masalasiga chuqur yondoshgan, uni o'rgangan. Boshqa olimlar muloqotni nutq kommunikatsiyasi bilan bog'lab o'rgangan bo'lsalar, V.N. Myasihev muloqotni jarayon sifatida o'rgangan. Ya'ni shaxslarning bir-biriga muloqot orqali ta'sir ko'rsatishlarini, bir-birlarini idrok qilish ob'ekti sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha:"Shaxs turlicha munosabatlarda qarama-qarshi sifatlarni namoyon qilishi mumkin, "

Tajribali psixolog A.A. Bodalev esa shaxs o‘yinda, o‘qishda, muloqotda, ya’ni faoliyatning turli sohasida o‘zining o‘rnini bilishi zarurligini uqtiradi. U o‘zining “Shaxs va jamiyat” kitobida bo‘ masalaga katta e’tibor beradi. Shuningdek, u bo‘ muammolar kam o‘rganilganligini ta’kidlaydi. A. A. Bodalevning fikricha, “insonga muloqot orqali tarbiyalashda bo‘ unga qanday ta’sir qilishini avvaldan o‘ylash zarur».(A.A. Bodalev

Shaxs va muloqot. M.17 - s.)

Shaxs rivojlanishida muloqotning roli to‘g‘risida psixologlar A.A. Lyublinskaya , D.B. Elkoninlar bolada o‘yin faoliyati orqali muloqotning shakllanishini ta’kidlaydilar. Muloqot orqali shaxsning harakteri, irodaviy sifatleri shakllanishi haqida P.Ya. Galperin, N.F. Dobro‘nin, N.F.Talo‘zinalar o‘zlarining tadqiqotlarini o‘tkazganlar.

Shuningdek, Respublikamiz psixologlaridan M.G.Davletshin, E./oziev, N.P. Anikeeva , N. Safoev kabilar muloqot muammosini turli tomondan yoritib berganlar. Jumladan, professor E. /oziev “Muomala psixologiyasi” o‘quv qo‘llanmasida muloqotning barcha qirralarini nazariy tomondan ochib berishga harakat qilgan. Professor M.G.Davletshin ham “Umumiy psixologiya” o‘quv qo‘llanmasida muloqotni kishilarda qanday shakllanishi haqida fikrlar bildirgan.

6.Muloqotning muvaffaqiyatli bo‘lishida shaxs sifatlarining o‘rni.

Muloqotning muvaffaqiyatli bo‘lishida shaxsning shakllangan sifatleri, fazilatlarining ahamiyati juda katta. Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan bo‘lsa (xushmuomalalilik, kamtarlik, insonparvarlik, to‘g‘ri so‘zlilik, vijdonlilik kabilar) muloqot jarayoni ham yaxshi o‘tadi. Chunki shaxslar bir-birini to‘g‘ri tushunishleri uchun, muloqot muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun ular samimiy bo‘lishleri lozim. Samimiylik insonning eng ajoyib fazilatlaridan biri bo‘lib, voqea-hodisalarga oqilona munosabatda bo‘lish, turli ta’sirlarga berilmaslikdir. Samimiylikning muhim belgisi-bo‘ yuzdagi xushmuomalalik ifodasi va tabassum. Samimiylik bizning kayfiyatimizga ham bog‘liq, chunki kayfiyatimiz yaxshi bo‘lsa, samimiylik ko‘chayadi. Samimiylik ko‘rsatish uchun kishining ko‘ngli toza, oqko‘ngil bo‘lish lozim. Samimiylik fazilati ayniqsa rahbarning xodimlari bilan qiladigan muloqotida muhimdir. Agar rahbar xodimlari bilan samimiy munosabatda bo‘lmasa ularning kayfiyati tushib, mehnat unumdorligi pasayishi mumkin. Ayrim rahbarlar qo‘l ostidagilar bilan qo‘pol, mensimasdan munosabatda bo‘lib, bo‘yruq ohangida avtoqratik uslubga asoslanib ish ko‘radilar.

Mashhur Amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi kitobida ko‘rsatilishicha,

bir rahbar doimo kovog'ini solib yurgan, kishilar bilan samimiy munosabatda bo'lmagani uchun hamma undan qo'rqib, undan qochib yurar ekan, hatto turmush o'rtog'i bilan ham mensimasdan muomala qilar ekan. Karnegining ma'ro'zasidan so'ng bo' rahbar turmush o'rtog'iga ham, qo'l ostidagi kishilarga ham samimiy jilmayib muomala qilishni boshlaganida hamma uni yaxshi ko'rib obro'si ortib ketibdi, o'zining ham kayfiyati ko'tarilib ketibdi.

Muomala sirlaridan yana biri -bo' kishilar bilan munosabatda jilmayishdir. D. Karnegi fikricha, jilmayganda biz bir-birimizga yaxshilik qilish istagida turamiz. Masalan, transport haydovchilari, aholiga xizmat ko'rsatish xodimlari, oshpazlar, sartaroshlar, sotuvchilar samimiy bo'lsalar, kamtar, xushmuomala bo'lsalar, "biz sizga xizmat ko'rsatishdan mamnunmiz" degan so'zlarni ishlatsalar, ularning obro'lari ortib, muxlislari ko'payadi, kishilar ularning xizmatlaridan ko'proq foydalanadilar.

7.Shaxsni muloqot usullariga o'rgatish

Bolalarni yoshlikdan avvalo oilada, so'ngra ta'lim maskanlarida muloqotga o'rgatib boriladi. Muloqotga o'rgatishning usullaridan biri mashg'ulotlar tarzida shakllantirishdir. Bolani bog'cha sharoitida tarbiyachi turli mashg'ulotlar o'tkazib muloqotga o'rgatadi. Avval elementar o'zini tutish, kattalarga qanday gapirish, salom berish, minnatdorchilik bildirish kabi usullarni tarkib topshiriladi. Maktab yoshi davrida va keyinchalik shaxsga ijtimoiy - psixologik treninglar tashkil qilish orqali muloqotga o'rgatiladi. Shaxsning o'zi bo' usullarga ijobiy munosabat bildirishi, faol harakat qilishi zarur. Chunki shaxs muloqotda bo'lmasdan faoliyat sub'ekti sifatida ham, individual inson sifatida ham to'laqonli rivojlana olmaydi. Tajribali psixolog A. A. Bodalev fikricha, hatto o'yin faoliyatida bola muloqotda bo'ladi. Ta'lim jarayonining asosida muloqotga o'rgatish masalasi birinchi o'rinda turadi. +olaversa mehnat ta'limi jarayonida kishilar doimo muloqotga ehtiyoj sezadilar. Muloqotning tarbiyaviy ahamiyati shundaki, u insonni dunyoqarashini kengaytiradi va psixikasini rivojlantiradi. Ya'ni barcha ruhiy jarayonlar muloqot orqali shakllanadi.

Shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlantirish orqali ham uni muloqotga o'rgatish oson ro'y beradi.

Jamoa muhitini shakllantirishda ikkinchi tomon ham bor - bo' jamoa a'zolarining ruhiy madaniyatini shakllantirishdir. Shu maqsadda o'quvchilarga ularning insoniy muloqot, inson shaxsi, bir-birini baholash xususiyatlari («men va boshqalar», "men boshqalarning ko'zi bilan") to'g'risidagi mulohazalarini

rag'batlantiruvchi axborotni berish zarur. Uni insholar, suhbatlar, treninglar orqali uyushtirish mumkin. Maxsus mashqlar orqali muloqot usullariga o'rgatish shunga taalluqlidir. Ruhiiy madaniyatga o'rgatishni o'smirlik yoshidan boshlash muhim, chunki o'z shaxsi haqidagi axborotga qat'iy ehtiyoj xuddi shu davrda vujudga keladi. O'smirlikda o'zining "Men"i xususida ziddiyatli kechinmalar boshlanadi. Ilk yoshlik paytida - o'z ruhiy holati haqida hayol surish kuchaygan, muloqot juda ahamiyatli va g'oyat tanlab o'tkaziladigan yoshda inson shaxsi, shaxslararo muloqot to'g'risidagi axborot zarurdir.

N.P. Anikeeva fikricha, boshqa odamlar bilan muloqotda har bir shaxs muayyan ijtimoiy rol ni egallaydi. Rollar shaxsni to'laroq ochib berishi, uni niqoblashi mumkin. Lekin pozitsiya - rollarni tanlash albatta insonning o'z mohiyatiga, uning kuchiga, zaifligiga, salohiyat darajasiga, o'z-o'zini tanqid qila olishiga, xulq - atvorining puxtaligiga, o'zining chetdan ko'ra bilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. (Jamoada ruhiy muhit. 146-147 bet)

Ba'zan muloqotdagi muvaffaqiyatsizliklar yoshlarni benuqsonroq, himoyalanganroq bo'lish uchun o'zidagi eng yaxshi narsalarni yashirishga, bo'zishga majbo'r etadi. Erta o'smirlik paytida yig'it va qizlar yakkalik holatini boshdan kechiradi. Ular his-tuyg'ularini hech kimga aytishmaydi. O'zi haqidagi va atrofdagi kishilar haqidagi axborot - muloqot usullarini va mazmunli muloqotni tashkil etishga intilishni belgilab beradi. Bo'ning uchun ruhiy tushdagi muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Har bir kishiga xos bo'lgan ruhiy xususiyatlar asab tizimi turi bilan belgilanadi va avvalo temperamentda: ta'sir ko'rsatish sur'atida, ham tabiiy signallarda (ovoz, yorug'lik, rang, hid, haroratning o'zgarishi), ham ijtimoiy signallarda (so'z, voqea, o'ta sezgirlikda, emotsional ko'zg'aluvchanlikda, tashvishlilik darajasida, ekstraversiya, introversiya) namoyon bo'ladi. Ekstroversiya bilan introversiya kishining ruhiy tavsifi sifatida muloqot sohasida yorqin namoyon bo'ladi. Ekstroversiya - individning tashqi dunyoga, introversiya - ichki dunyoga qarashidir. Asab faoliyatining kuchli tipi bilan bog'liq ekstraversiya xususiyatlari ustun bo'lgan kishilar ancha kirishimli, aloqalar, tanishishlar doirasiga moyil bo'ladilar. Ular ishtiyoq bilan yangi tanishlar orttiradilar, shovqin - suronli davralarni yoqtiradilar. Introvertlar - bo' asab faoliyatining zaif tipiga mansub kishilardir. Ular o'z ichki dunyolariga berilishga, kechinmalarga moyillar. Atrofdagilardan ko'p tashvishlanadilar, ular yaqinlarning tor doirasini ma'qul ko'radilar. "Ekstroversiya-introversiya" o'qining o'rtalarida joylashgan kishilar psixologiyada sentrovertlar degan nomni olgan. Ular me'yorida kirishimli, me'yorida yolg'izlikka moyildirlar.

Nutq bilan ishlash orqali ham muloqotga o'rgatish mumkin. Masalan, ovozni

baland chiqarib she'r o'qish, hikoyani gapirish kabi treninglar ham muloqotni shakllanishiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni esa o'yin faoliyati davomida muloqotga o'rgatish oson kechadi.

Muloqotga o'rgatishda o'yin va noo'yin shakllarini qo'shib olib borishning ahamiyati katta:

1. Darsga norasmiy muloqot elementlarini kiritish. Ayni paytda didaktik o'yinlardan foydalanish, ularda muloqot tashkilotchisi rolini muallim emas, o'quvchilardan biri bajarishi.

2. E'tiborni javobning ijobiy jihatlariga qaratish. O'quvchilar o'rtoqlarining javoblarini xolisona baholashga maxsus o'rgatiladi, ayni paytda mayda - chuydalargacha e'tiborni qaratib, o'rtoqlarining javoblaridagi eng muvaffaqiyatli jihatlarini ajratib ko'rsatishni o'rganish. Kamchiliklarni qanday qilib yo'qotish haqida bahslashish, ya'ni kamchilikni bitta o'quvchining o'ziga aytish orqali ta'sir qilish.

3. Insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o'ziga xos xususiyatga ega. Ushbo' o'quv qo'llanma jamiyatning yangilanish davrida inson ma'naviyati va ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi.

Yaratiladigan yangi qo'llanmalar oldiga talaba - yoshlarni ma'naviy dunyosini boyitish, ularning ongiga milliy g'oya asoslarini singdirish, vatanparvarlik hissini tarbiyalash, o'tmish va bo'yuk kelajak haqida fikrlash, u bilan faxrlanish hissini, yangicha tafakkurni shakllanishi jarayonidagi ziddiyatlar va ularni bartaraf etish talab etiladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Bola tili deganda nimani tushunish mumkin?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalar qanday muloqotda bo'ladilar?
3. O'smirlar bilan o'spirinlar muloqoti o'rtasida qanday farq bor?
4. Kattalar bir - birlari bilan muloqotda qaysi usullaridan foydalanadilar?
5. Muloqot madaniyati deganda nimani tushunish mumkin?
6. Biz muloqot qilishni bilamizmi?
7. Muloqotning mazmuni nimaga bog'liq?
8. Odamga muloqot nima uchun kerak?
9. Qiziqarli muloqot qachon tashkil etiladi?
10. Qanday qilib boshqalarni o'ziga erg'ashtirish mumkin?

4-Mavzu: Muloqot jarayonidagi ziddiyatlarnikelib chiqish sababalri va ularni bartaraf etish

Insert texnikasi

Insert – bu o’quv jarayonida o’z anglashini faol kuzatish uchun talabalarga imkoniyat beradigan kuchli vositadir, chunki shunday hollar borki, odam matnni oxirigacha o’qib, u yerda nima yozilganligini eslab qolmasligi mumkin. Bu esa nima o’qiyotganini tushunmay, o’qish jarayonida faol bo’lishga qatnashmaydigan hollarning misolidir.

Insert – bu matn bilan ishlanganda faollikni qo’llab– quvvatlash uchun kuchli vositadir. Talaba matn bilan ishlaganda faollikni qo’llab–quvvatlash uchun kuchli vositadir.

Talaba matn bilan ishlayotganda bir qator belgilarni qo’yib boradi ular esa quyidagi ma’ nolarni bildiradi:

V – bilganlarimni tasdiqlaydi

+ - yangi axborot

- - bilganlarimga zid keladi

? – meni o’ylantirib qo’ydi.

Matnni Insert usulida o’rganganda quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin

“V”	“-”	“+”	“?”
“Ha” o’qiganlaringiz dan aniq bilgan yoki bilaman deb o’ylagan ma’lumot.	“Manfiy” o’qiganlaringiz, bilganlaringizga qarama-qarshi ma’lumot.	“Musbat” o’qiganlaringiz orasida siz uchun yangi bo’lgan ma’lumot	“Savol” o’qiganlaringiz dan siz uchun tushunarli bo’lmagan yoki shu haqida ko’proq narsa bilishni istagan ma’lumot.

№	Mavzu bo’yicha	Bilaman	Bilishni	Bildim
---	----------------	---------	----------	--------

	savollar		xohlayman	
1	2	3	4	5
1				
2				
3				
4				

«**Insert**» **metodidan** foydalanilganda quyidagilarga e'tibor bering:

1.Ma'ruza matni xoshiyasida quyidagi belgilarni qoldirib o'qing:

V- o'zimdagi bilimlarga mos keladi.

- bilimlarimga qarama - qarshi keladi.

+ men uchun yangi ma'lumot.

tushunarsiz ? aniqlik talab qiladi qo'shimcha ma'lumot.

«Aqliy xujum» metodini qo'llaganda quyidagi eslatmaga rioya qiling

-O'rtoqlaring fikrini xurmat qil;

-Qancha fikr ko'p bo'lsa shuncha yaxshi;

-Agar fikrlar takrorlansa ajablanma va jaxlingni chiqazma;

-Boshqalar fikrini tanqid qilma;

Kichik guruhlarda ishlash qoidasi

1. Talabalar ishni bajarish uchun zarur bilim va malakalarga ega bo'lmog'i lozim.

2. Guruhlarga aniq topshiriqlar berilmog'i lozim.

3. Kichik guruh oldiga qo'yilgan topshiriqni bajarish uchun yetarli vaqt ajratiladi.

4. Guruhlardagi fikrlar chegaralanmaganligi va tayziqqa uchramasligi haqida ogohlantirilishi zarur.

5. Guruh ish natijalarini qanday taqdim etishini aniq bilishlari, o'qituvchi ularga yo'riqnoma berishi lozim.

6. Nima bo'lganda ham muloqotda bo'ling, o'z fikringizni erkin namoyon eting.

№	Mavzu bo'yicha savollar	Bilaman	Bilishni xohlayman	Bildim
1	2	3	4	5
1				
2				
3				
4				

Shaxsning muloqotga kirishuvchanligini aniqlash testi.

1. Mas'ul ishga duchor bo'lganingizda hayajonlanasizmi?
2. Axvolingiz yomon bo'lguncha ham shifoqor chaqirmaysizmi?
3. Kutilmaganda ma'ro'za qilasiz desa noroziliq bildirasizmi?
4. Mehmonxona tayin bo'lmasa ham begona shaharga safarga borishdan bosh tortasizmi?
5. Begona kishiga kechinmalingizni so'zlaysizmi?
6. Begona odam sizdan yo'lni yoki vaqtni so'rasa g'ashingiz keladimi?
7. Har xil avlod o'rtasida hayot masalasida kelishmovchilik bo'ladi deb o'ylaysizmi?
8. Bir necha oy ilgari tanishingizga bergan pulingizni so'rashga hijolat qilasizmi?
9. Kafeda sifatsiz taom keltirishsa indamay qo'yaverasizmi?
10. Vagonda bir necha soat begona yo'lovchi bilan ketsangiz gapni birinchi bo'lib boshlaysizmi?
11. Navbatda turish maqsadingizga erishish uchun zaruriyat bo'lsa ham o'zundan o'zoq navbat kutishdan voz kechasizmi?
12. Xodimlar o'rtasida bo'lgan mojaroni hal qilishdan o'zingizni olib qochasizmi?
13. Biror adabiyot yoki san'at haqida gap ketsa o'z fikringizni himoya qilasizmi?
14. Sizga yaxshi malum bo'lgan masala bo'yicha noto'g'ri fikr eshitsangiz jim tura olasizmi?
15. Sizdan ish yoki o'qish yuzasidan yordam so'ralsa norozi bo'lasizmi?
16. O'z fikringizni og'zaki bayon etishga imkoniyat bo'lsa ham yozma ravishda bayon etishni afzal ko'rasizmi?

Natijalar izoxi.

Tavsiya etilayotgan 16 ta savolning hammasiga ochiq ko'ngillik bilan javob bering va ochqolar yig'indisini toping.

Agar siz “ha” deb javob bergan bo‘lsangiz 2 ochko, “bilmadim” deb javob bersangiz 1 ochko, “yo‘q” deb javob bersangiz 0 ochko bo‘ladi.

Agar ochqolar yig‘indisi 30-32 ochkoni tashkil qilsa u holda siz kommunikabelniy emassiz, yani muloqotga ehtiyoj sezmaytiz, bo‘xususiyatingizdan o‘zingiz jabrlanasiz, yaqinlaringizni siz bilan muomala qilishlari murakkab. Odamlar bilan ko‘proq muloqotda bo‘lishga intiling.

25-29 ochko yig‘ilganda siz indamassiz, kamgapsiz, yolg‘izlikni yoqtirasiz, yangi ish, yangi muloqotlar sizni anchagina muvozanatdan chiqaradi.

19-24 ochko to‘planganda atrofdagilar bilan osoyishta muloqotda bo‘lasiz va notanish sharoitda o‘zingizga ishonasiz, odamlar bilan kelisha olasiz. Tortishuvlarda qatnashishni yoqtirmaysiz.

O‘yin mashqlarini guruhda tashkil qilish metodikasi

Har bir guruh a‘zosiga bittadan rol beriladi. Masalan, bir kishiga o‘qituvchilik, yana biriga o‘quvchilik, yana biriga rahbarlik, yana biriga xodimlik kabilar. Har bir kishi o‘zining rolini sinfdagi bajarishi orqali muloqotchanlik sifatleri rivojlanadi, tortinchoqligi yo‘qoladi.

“Muloqotmandmisiz?” testi:

+uyidagi savollarga javob berib, muomalangiz xususida ma‘lum xulosaga kela olasiz. Tavsiya qilingan javoblardan o‘zingizga mosini tanlab, so‘ng ularning rakamini yozib oling. (M, 1a, 2v, 3v).

1. Sizning yaqin odamingiz mehmonga taklif qilsa, uni qabo‘l qilasizmi?
a) ha;   b) faqat ayrim hollarda;   v) yo‘q.
2. Faraz qiling, mehmondorchilikda o‘zingizga do‘st deb hisoblamaydigan odamning yoniga o‘tirishga majbo‘rsiz, siz o‘zingizni qanday tutasiz?
a) unga e‘tibor qilmaysiz;
b) faqat uning savollariga javob berasiz;
v) u bilan erkin suhbat ko‘rishga harakat qilasiz.
3. Ma‘lum bir xonadonning eshigini taqillatmoqchi bo‘ldingiz. +o‘qqisidan xonadonda bahs ketayotganligini eshitib qoldingiz, siz endi nima qilasiz?
a) baribir taqillatasiz;   v) taqillatmay ketib qolasiz.
b) bahs tug‘aguncha kutasiz;
4. Mehmonda siz yoqtirmagan taomni taklif qilishsa, nima qilgan bo‘lardingiz?
a) majbo‘ran yeysiz;   b) bo‘ taomni iste‘mol qilmasligingizni aytasiz.
v) ishtahangiz yo‘qligini bahona qilasiz.
5. Odatda xontaxtadan qanaqa taomni tanlaysiz?
a) eng yaxshisini;   b) eng kichigini;   v) sizga yaqin turganini.
6. Davradagi suhbat paytida to‘satdan hamma jimib qolsa, siz qanday yo‘l tutasiz?

- a) boshqa birov gapni boshlaguncha kutib turasiz;
 b) suhbatni davom ettirish uchun o'zingiz mavzu topasiz;
 v) o'ringizdan turib telefon tomon yurasiz.
7. Noqulay axvolga tushib qoldim deb faraz qiling. Siz bo' haqida o'z tanishlaringizga gapirib berasizmi?
 a) birinchi uchratgan tanishingizga albatta gapirib berasiz;
 b) faqat yaqin do'stingizgagina gapirib berasiz;
 v) biror kishiga ham aytmaydiz.
8. Boshqalardan eshitgan hikoyalaringizga o'zingizdan biror narsa qushasizmi?
 a) ha;   b) ma'nosini ozgina ko'chaytirish uchun qushasiz;
 v) deyarli hech narsa qushmaydiz.
9. Sevgilingiz so'ratini o'zingiz bilan olib yurib, uni atrofdagilarga ko'rsatasizmi?
 a) ha;   b) ba'zan;   v) hech qachon.
10. Davrada aytilgan hazil-mo'toyiba yoki latifaning ma'nosiga tushunmay qolgan paytingizda Siz o'zingizni qanday tutasiz?
 a) tushunganlar bilan birga qo'lasiz;
 b) jiddiyligingizcha qolib, hech qo'lmaysiz;
 v) biror bir kishidan latifa yoki hazilning ma'nosini tushuntirib berishni iltimos qilasiz.
11. Davrada o'tirgan paytingizda bexosdan boshingiz og'rib qolsa, o'zingizni qanday tutasiz?
 a) yuzaga chiqarmaysiz; b) biror kishidan dori so'raysiz;
 v) davrani tashlab uyga ketasiz.
12. Mehmonda o'tirgan paytingizda siz qiziqib tomosha qiladigan ko'rsatuvni favqulodda televizorda berishini bilib qolsangiz nima qilasiz?
 a) o'y egasidan televizorni qo'yib berishini so'raysiz;
 b) mehmonlarga xalaqit bermaslik uchun boshqa xonaga o'tib ko'rasiz;
 v) bir amallab chidaysiz.
13. Siz mehmonda o'tiribsiz deb faraz qiling, Unda siz qaysi paytda o'zingizni yaxshiroq his qilasiz?
 a) mehmonlarni ko'nglini olgan paytingizda;
 b) boshqalar sizning ko'nglingizni olgan paytda;
 v) umuman unga befarqsiz.
14. Mehmondorchilikda qancha vaqt qolishni oldindan o'ylab qo'yish odatigingiz bormi?
 a) yo'q;
 b) ba'zan bo' hakda o'ylayman;
 v) doimo bo' hakda o'ylayman.

15. Tasavvur qiling, ro‘znomaning muxbiri siz bilan suhbat qilyapti?
 a) suhbatni ro‘znomada bosib chiqarsa xursand bo‘lasiz;
 b) bo‘ holatning bo‘lmasligiga harakat qilasiz;
 v) suhbat chop etiladimi yoki yo‘qmi, sizga baribir.
16. Ichdan sizni ko‘rolmaydigan tanishingizga tashqi hayajonsiz muloqotda bo‘la olasizmi?
 a) ha;   b) ba’zan faqat istisno tarzida;
 v) bo‘ hakda o‘ylab ko‘rmaganman.
17. Siz uchun qulay bo‘lmasada, boshqa kishilarning odilona fikriga qushilasizmi?
 a) ha;   b) shaxsiy fikringizga mos kelganda;
 v) hech qachon.
18. Bahslashishga qachon chek qo‘yasiz?
 a) qancha tez bo‘lsa shuncha yaxshi;
 b) bahsning ma’nosi bo‘lmasa;
 v) bahslashayotgan kishingizni ishontirgandan keyin.
19. Agar she’rni yod bilsangiz, uni notanish davrada o‘qiy olasizmi?
 a) o‘z xohishingiz bilan;
 b) ha, agar iltimos qilishsa;
 v) hech qachon.
20. Graf Monte Kristo davrida yashayapman deb faraz qiling, Siz qamoqxonadasiz va qo‘qqisdan qushni kamerada Sizning ashaddiy dushmaningiz qamalganini eshitib qoldingiz, u bilan o‘zaro taqillatishni boshlaysizmi?
 a) darhol;   b) yolg‘izlikka toqat qilmagan paytingizda;
 v) hech qachon.
21. Yangi yilni ko‘pchilik davrasida, masalan, shahar bosh maydonida kutib olish odatingiz yoki xohishingiz bormi?
 a) ha;   b) yo‘q;   v) odatda yangi yilni bir o‘zim kutib olaman yoki uxlayman.
- 1- jadvalda so‘rovnomada keltirilgan savollarga javob kaliti keltirilgan. Undan muloqotmandlik xususiyatingiz qay darajada rivojlanganligini bilib olasiz.
- 233-310 ball to‘plagan bo‘lsangiz, u holda Sizda “Muloqotmandlik” kuchli rivojlangan.
- 78-232 ball to‘plagan bo‘lsangiz, u holda Sizda bo‘ xususiyat o‘rtacha rivojlangan.
- 0-77 ball to‘plagan bo‘lsangiz “muloqotmandlik” xususiyati past rivojlangan.

1-jadval

Savollar tartibi	Ballar miqdori		
	A	B	V
1	20	5	0
2	0	5	25
3	5	10	0
4	10	0	5
5	0	5	10
6	5	15	0
7	30	5	0
8	15	5	0
9	0	5	10
10	0	5	10
11	5	10	0
12	0	5	10
13	20	5	0
14	0	5	15
15	10	0	5
16	15	5	0
17	25	5	0
18	0	5	10
19	0	5	10
20	20	5	0
21	5	0	10

“Yolg‘izlikka moyilmisiz?” testi.

1. Ishdan keyin shahar bo‘ylab yolg‘iz sayr qilishga moyilligingiz bormi?

a) ha;   b) yo‘q.

2. Shahardan tashqarida dam olish uchun hamrox topilmay qolsa, fojia bo‘ldi deb o‘ylaysizmi?

a) ha;   b) yo‘q.

3. Do‘stingiz bilan to‘rt soatdan keyin uchrashishga kelishdingiz. Shu vaqt orasida biror ish bilan shug‘ullana olasizmi?

a) ha;   b) yo‘q.

4. Yolg‘iz o‘zingiz gulhan yolqiniga qarab o‘tirishni yoqtirasizmi?

a) ha;   b) yo‘q.

5. Biror muhim ish bilan mashgul bo‘lgan paytingizda telefon ko‘ng‘irog‘i yoki odamlarning gurungi g‘ashingizga tegadimi?

a) ha;   b) yo‘q.

6. Yayov yurishni yoqtirasizmi?
a) ha;   b) yo‘q.
7. Yangi yilni yolg‘iz o‘zingiz yaxshi kayfiyat bilan kutib olasizmi?
a) ha;   b) yo‘q.
8. Tug‘ilgan kuningizga ko‘p mehmon taklif qilasizmi?
a) ha;   b) yo‘q.
9. Notanish odamlar davrasida o‘zingizni erkin his qilasizmi?
a) ha;   b) yo‘q.
10. Begona shaharda kerakli manzilni topa olmagan paytda o‘zingizni qanday tutasiz?
a) noqulay;   b) yomon.
11. Boshqalarga sovg‘a qilishni yoqtirasizmi?
a) ha;   b) yo‘q.
12. Aktyor bo‘lishni orzu qilganmisiz?
a) ha;   b) yo‘q.

“Ha” javoblar: 1,3, 4, 5, 6, 7, 10 b, 12.(1 ball). javoblar: 2, 8, 9, 12. (1 ball) qo‘yiladi. 10-savolning “b”variantini tanlagan kishiga 2 ball qo‘yiladi. Agar siz 8 baldan yuqori to‘plagan bo‘lsangiz, yolg‘izlikka nisbatan maylingiz yetarli darajada kuchli rivojlangan. 4 balldan 8 ballgacha bo‘lsa o‘rtacha; 4 ballgacha bo‘lsa yolg‘izlikka nisbatan maylingiz kuchsiz rivojlangan.

Muloqotga kirishuvchanlikni aniqlash metodikasi:

Berilgan savollarga “ha”, “yo‘q”, “ba‘zan” deb javob bering.

1. Ish yuzasidan uchrashuv o‘tkazish kerak. Uni kutish sizni hayajonlantiradimi?
2. Vrach xo‘zuriga borishni oxirgi vaqtgacha qoldirasizmi?
3. Anjuman, simpozium va yig‘ilishlarda ma‘ro‘za, informatsiya va habarlar bilan qatnashish sizda noxush holatni vujudga keltiradimi?
4. Sizga hech qachon bo‘lmagan haxringizga xizmat safariga borish taklif qilindi. Bo‘ xizmat safaridan voz kechish uchun imkoniyatni ishga solasizmi?
5. O‘z kechinmalaringizni boshqalar bilan o‘rtoqlashishni yoqtirasizmi?
6. Ko‘chada notanish kishi sizga iltimos bilan (vaqtni aytish, yo‘lni ko‘rsatib yuborish va boshqalar) murojaat qilsa achchiqlanasizmi?
7. “Ota va bola” muammosining mavjudligi, turli avlod vakillari bir-birini tushunishi qiyin ekanligiga ishonasizmi?
8. Tanishingizga sizdan bir necha oy avval olgan qarzini berishni unutib quyganini eslatishga uyalasizmi?
9. Restoran yoki oshxonada sizga sifatsiz taom berishdi? Asabiylashmay jimgina tarelkani surib qo‘yasizmi?
10. Notanish kishi bilan yolg‘iz qolganda siz suhbat boshlaysizmi?
11. Siz o‘zundan-o‘zoq navbatlardan cho‘chiysizmi? (magazin, kutubxona,

kino-teatr). O‘z xohishingizdan voz kechasizmi yoki navbatda turib, kutasizmi?

12. Janjalli vaziyatlarni hal qiladigan komissiyalarda ishtirok etishdan qo‘rqasizmi?

13. Adabiy asarlar, san‘at, madaniyat asarlarini baholashda o‘z bahongiz mavjudmi? Boshqalar fikrini e‘tiborga olasizmi?

14. Sizga yaxshi tanish bo‘lgan masala yuzasidan hato fikrni eshitib, jim tura olasizmi?(janjalga aralashmaslik uchun)

15. Biror kishi u yoki bo‘ xizmat yuzasidan muammoni hal qilish uchun yordam so‘rasa noroziliq tug‘iladimi?

16. O‘z nuqtai nazarinigizni (fikringizni) og‘zakiga qaraganda yozma holda to‘la bayon eta olasizmi?

Har bir “ha” javob uchun-2 ball, “ba‘zan”-1 ball, “yo‘q”-0 ball beriladi. Umumiy ball qushib hisoblanadi.

30-32 ball—Siz muloqotga kirishishga qiynalasiz. Lekin sizning tanishlaringizga ham qiyin. Chunki guruhliy bajariladigan vazifalarda sizga ishonish qiyin.

25-29 ball— Siz, yolg‘izlikni yoqtiradigan kishisiz. Yangi ishdagi aloqalar sizni anchagacha muvozanatdan chetga chiqaradi.

19-24 ball—Siz, muloqotga tez kirishuvchisiz, notanish vaziyatda o‘zingizni yaxshi tutasiz. Yangi muammolar sizni cho‘chitmaydi. Yangi topshiriqlar bilan silliq munosabatda bo‘lasiz.

14-18 ball — Sizda muomalaga kirishish normada. Ko‘p narsani bilishga qiziqasiz, suhbatdoshingizni yaxshi tinglaysiz, boshqalar bilan suhbatda o‘zingizni bosiq tutasiz, o‘z fikringizda qat‘iy turasiz. Lekin turli shovqinli, ko‘p gaplar bo‘ladigan vaziyatlar sizda ko‘zg‘alishni vujudga keltiradi.

9-13 ball —siz normadagi yuqori darajada muloqotga kirishuvchansiz. ko‘p narsani, ko‘p gapirishga, turli mavzularda fikrlashni bayon etishga harakat qilasiz. odamlar bilan tez tanishasiz, barchani e‘tiborida bo‘lishga, qo‘lingizdan kelmasa ham boshqalar iltimosini bajarishga harakat qilasiz.

4-8 ball — Siz haddan tashqari muomalaga kirishuvchansiz. Barcha sohalar bo‘yicha ma‘lumotga egasiz. Turli bahs va tortishuvlarda ishtirok etishga harakat qilasiz. Har qanday mavzuda, u sizga judayam yuzaki tanish bo‘lsa ham so‘z olishingiz mumkin. Har qanday ishni uddasidan chiqa olmasangiz ham harakat qilib ko‘rasiz.

3-va undan kam bo‘lsa juda ko‘p gapirasiz, o‘zingizga aloqador bo‘lmagan narsalarga ham aralashaverasiz. Boshqalar uchun siz bilan, o‘yda, ishda va boshqa joyda muomalada bo‘lish juda qiyin.

GLOSSARIY

ABSTRAKTSIYA - (lot. abstractio- mavxumlashtirish) – narsalarning o‘ziga xos belgi va xususiyatlarini, ular o‘rtasidagi bog‘lanishlarni, narsalarning muhim belgi va xususiyatlarini ajiratib olishga qaratilgan fikrlash operatsiyasi.

AVTORITARIZM – (lot. auct’ritas – hokimiyat ta’sir) – buyruq asosidagi talabalarga o‘ylamasdan ko‘r-ko‘rona bo‘ysunush. Uni avtoritet so‘zi bilan adashtirmaslik kerak

ADAPTATSIYA – (lot. adattare – moslashtirmoq) – sezgi a‘zolarining qo‘zg‘ovchi kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o‘zgarishi A. hodisalarida sezgirlik ortirishi hamda kamayishi mumkin; kuchli ta’sirotdan kuchsiz ta’sirotda o‘tganda sezgirlik asta-sekin ortib boradi; ta’sirot kuchayganda esa, sezgirlik aksincha kamayib boradi. A. qonuniyati barcha sezgilarga xosdir. (ko‘ruv A.si, eshitish A.si, teri A.si)

ADOLAT – axloqiy, huquqiy, ijtimoiy-siyosiy ong kategoriyasi, u insonning daxlsiz huquqlari to‘g‘risidagi tarixan o‘zgarib kelgan tasavvurlari bilan bog‘liq. A. shaxslarning asli kimligi bilan ularning ijtimoiy mavqelari, huquqlari bilan burchlari, qilmishlari bilan «qidirmish»lari, jinoyat bilan jazo o‘rtasidagi moslikni taqozo etadi. Bu nisbatlar o‘rtasidagi nomunosiblik A.sizlik deb baholanadi

ALAXLASH – psixik qo‘zg‘alishning ko‘rsatkichi bo‘lib, noto‘g‘ri xulosa, fikr, qarashlarni tashkil etadi; uni tuzatib bo‘lmaydi.

ALTRUZM – (lot. alter – boshqa) – shaxs qabul qilgan qadriyatlar yo‘nalishi bo‘lib, bunda uning ma‘naviy bahosi mezoni va asosiy mohiyatida o‘zga odamning yoki ijtimoiy guruhning qiziqishlari yotadi.

AMBIVALYENTLIK – (yunon. ambi – tevarak, ikki tomondan, lot. valentia – kuch) – bir vaqtda qarama-qarshi hissiyotlarning namoyon bo‘lishi. (mas., kulgu va qayg‘u, xusandlik va kulfat). A. – shaxsdagi ichki nizolarning namoyon bo‘lishi.

BOSHQARISH - tabiatning turlicha bo‘lgan (biologik, ijtimoiy va texnik, tizimlari funktsiyalarini, ularning ishini tashkil qilish) maqsad va dasturlarini amalga oshirishga qaratilgan jarayon

BOSHQARISH PSIXOLOGIYASI - psixologiya fanining boshqarish faoliyatini psixologik qonunlarini o‘rganuvchi sohasi

BOSH MIYA - markaziy nerv tizimining old (yuqori,oliy) qismi bo‘lib, u bosh miya qobig‘ida joylashgan oliy nerv tizimining moddiy asosi. B.m.ning o‘rtacha og‘irligi (odamniki) 1470 g

GNOSTIK - (yunon. gnosis - bilim, ta'lim) - butun borliqni bilishga yo'naltirilgan faoliyat

GORMONLAR - (yunon. hormao - uyg'otaman, harakatga keltiraman) - biologik faol moddalar; organizmda maxsus katakchalar yordamida ishlab chiqariladi (ichki sekretiya bezlari) va boshqa a'zolarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Gormonal tizim nerv tizimi bilan birgalikda organizmning bir butun faoliyatini ta'minlaydi.

GURUH - odamlarning birgalikdagi faoliyat mazmuni yoki muloqotda bo'lish xarakteri kabi qator belgilariga asoslangan ijtimoiy jamoa. G. lar real va shartli bo'lishi mumkin

DANGALLIK - psixik xususiyat bo'lib, u uchta turda namoyon bo'ladi. Irodaviy zo'r berishni talab qiluvchi, faoliyatni bajarishni istamaslik, ana shu faoliyatsizlikdan zavq qilish

DAHShAT - affekt holati bo'lib, unda qisqa muddatli qo'rquv boshdan kechiriladi

DEBILLIK - (lot. debilis - ojiz, holsiz) - tug'ma yoki turmush jarayonida hosil qilingan aqliy zaiflik

DEDUKTSIYA - (lot. deducti' - keltirib chiqarish) - umumiy hukmlardan yakka hukmlarga qarata borish orqali mantiqiy xulosa chiqarishdan iborat tafakkur shakli

YOSH - individning ma'lum aniq vaqtda belgilangan psixik ta-raqqiyotining bosqichi. Ushbu bosqichda uning shaxs sifatidagi fiziologik va psixologik o'zgarishlari kuzatiladi

YOSH PSIXOLOGIYASI - psixologiya fani tarmoqlaridan bo'lib, turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlarini va rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi

JAMOA - maqsadlari jamiyat maqsadiga mos keladigan umumiy faoliyat bilan birlashgan odamlar guruhi

JON - falsafiy tushuncha bo'lib, u jonli material yaratilishining asosidir

ZAVQLANISH - muvaffaqiyatli biror bir ijodiy ishni ko'rish, eshitish, sezish orqali paydo bo'ladigan psixik holat

ZYeHN, LAYOQAT - nerv tizimining ba'zi genetik nazariyalari anatomik-fiziologik xususiyati bo'lib, u kishida qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki individual tug'ma tabiiy zaminidir

IDROK - sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni bevosita yaxlitligicha aks ettirish jarayoni

IDROKNING KONSTANTLIGI - (lot. constantis -o'zgarmas, doimiy-idrok sharoiti o'zgarsada, idrok qilishdan hosil bo'lgan narsa obrazlarning (ularning shakli, rangi, hajmi) nisbatan o'zgarmasligi, turg'unlik holati

IDROKNING PRYeDMYeTLILIGI - jamiki olamdan olingan ma'lumotlarni-axborotlarni ichki olam ob'ektiga kiritish xususiyati

IDROKNING BUTUNLILIGI - idrok xususiyatlaridan bo'lib, bu sezgi a'zolariga bevosita ta'sir etib turgan ob'ektlarni, ularning belgi va xususiyatlari bilan birgalikda qo'shib idrok qilishdan iborat

KOMMUNIKATSION QOBILIIYaTLAR - kishining boshqa odamlar bilan bo'ladigan muloqotini yaxshilaydigan va birgalikdagi faoliyatda psixologik qovushuvchanlikni ta'minlaydigan qobiliyat

KUZATISH - psixologiya metodlaridan biri bo'lib, odamning xatti-harakatlarida namoyon bo'ladigan turli hodisalarni hisobga olish va sub'ektiv psixik hodisalar to'g'risida fikr olishdan iborat

KUZATUVCHANLIK - shaxs xususiyatlaridan biri, u kishining idrok qilish jarayonida narsalarni kamdan-kam uchraydigan ammo muhim tomonlarini payqay olishida namoyon bo'ladi.

KO'NIKMA - odamning ma'lum ishni bajarishga tayyorligida ko'rinadigan qobiliyati. K. mahoratning asosini tashkil qiladi.

LABORATORIYa - (lot. laborare ishlamoq) - ilmiy muassasa qaramog'idagi ilmiy izlanish, eksperimentlarni olib boruvchi bo'lim

LAYOQAT - nerv tiziminnig ba'zi irsiy determinlashgan anatom- fiziologik xususiyati. Odamda qobiliyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki yakka tug'ma, tabiiy zaminidir

MANTIQ - to'g'ri fikrlash qonunlari va shakllari haqidagi fan; tafakkurga xos ichki qonuniyatlar, ketma-ketlik, izchillik.

MUAMMOLI VAZIYAT - bilish ehtiyojini qondirishda tafakkur qilish sharti bo'lgan psixologik vaziyat.

MULOQOT - ikki yoki undan ortiq odamlarning o'zaro bir-biriga ta'sir etishi. Odamlar o'rtasida axborot almashish, o'zaro ta'sirning yagona yo'lini ishlab chiqish, o'zgalarni idrok qilish va tushunib baholash xarakteriga ega.

NIZO - o'zaro ta'sir ko'rsatayotgan kishilarning qarama-qarshi qizishishi.

NUTQ - odamlarning til vositasi bilan aloqa qilishning tarixan tarkib topgan shakli. N. muloqotda tildan foydalanish jarayoni, N. til bilan funktsional jihatdan bog'lik. N. ning fiziologik asosi ikkinchi signal tizimi, muvaqqat nerv bog'lanishlaridir.

NUTQ MADANIYATI - muloqot jarayonida ma'lum til normalariga asoslangan holda ma'noli nutqni ifoda etish.

ODAMNING ICHKI DUNYOSI - shaxsning dunyoqarashi, g'oyalari, ideallari, orzulari, qadriyatlarini yig'indisi.

OILA - turmush qurish, qarindosh-urug'chilik asosidagi kichik guruh. Uning a'zolari yagona yashash sharoiti, o'zaro yordam va axloqiy javobgarlik asosida birlashadi.

PANTOMIMIKA - (yunon. ranto mimos - hamma narsaga taqlid qiluvchi) - insonning gavdasining mimika, imo-ishora, intonatsiyalar bilan birga uning psixik holatini, ayniqsa, his-tuyg'ularini ifodalovchi harakatlari

PARAPSIKOLOGIYA - (yunon. raga - oldida, yonida, rasyche - ruh, lodos - ta'limot)- psixologiya tadqiqot sohalaridan biri, sezgi a'zolari ishtirokisiz idrok qilish shakllarini, shu bilan birga tirik mavjudodning fizik hodisalarga mushak kuchisiz ta'sir etish turlarini o'rganadi. Muammosi bahsga molik sohadir

PYEDAGOGIK MULOQOT - o'qituvchining o'quvchi bilan muloqotda bo'lishi. P.m. ta'sirchanligi o'qituvchining nazokati va muloqot qobiliyatining rivojlanganligi bilan belgilanadi.

RYESPONDYENT - (ing. respondent- javob beruvchi) - psixologik tadqiqotda ma'lum bir savolga javob beruvchi kishi

REFERENT GURUH - (lot. referentis- bildiruvchi) - shaxsning har tomonlama ishongan, o'ziga yaqin tutgan guruhi

REFLEKS - (lot. reflexus - aks etish) - organizmning markaziy nerv tizimi orqali ichki yoki tashqi muhit omillari ta'sirida retseptorlar qo'zg'alishiga javoban ko'rsatiladigan reaksiyasi. R. a'zolarning ishini va ularning o'zaro ta'sirini tartibga keltirishda, organizm bir butunligini saqlash hamda yashash sharoitiga moslashishda katta ahamiyatga ega

STIMUL - (lot. stimulus - xalacho'p) - retseptorlarda qo'zgalishni vujudga keltiradigan tashqi yoki ichki ta'sir.

STRESS - (ing. stress - zo'riqish)- kuchli qo'zg'ovchilar ta'sirida yuzaga keladigan ruhiy holat

SO'Z-MANTIQUIY TAFAKKUR - tafakkur turlaridan, bu mantiqiy operatspyalar, omillar yordamida tushunchalar orqali ifodalanadi

SUHBAT - psixologiya metodlaridan biri, nutq muloqoti yordamida bevosita ma'lumot olinadi

TASAVVUR - sezgi a'zolariga qachonlardir ta'sir etgan narsa va hodisalarning yaqqol xissiy obrazi.

TASVIR XOTIRASI - murakkab tasviriy ko'rinishlar xotirasi. Kinorejissyor, rassom, dizaynerlik kasblari uchun zarur xotira turi.

TAFAKKUR - inson aqliy faoliyatining yuksak shakli. Sezgi idrok va tasavvurlar orqali bevosita bilib bo'lmaydigan narsa va hodisalar T.da ongli ravishda aks etadi. T. jarayonida fikr vujudga keladi, bu fikrlar inson ongida hukm, tushuncha, xulosa shakllarida yuzaga keladi

TAHLIL - tafakkur qilish usuli, bunda murakkab ob'ektlar qismlarga bo'lib o'rganiladi. T. jarayonida butunning bo'laklarga nisbatan munosabati aniqlanadi.

TAShVISH - biror bir muhim voqea, faoliyat oldidan shaxsda paydo bo'ladigan tuyg'u.

UDDALASH - muayyan fa oliyat turining muvaffaqiyatli bajarilishini ta'minlovchi ongli va avtomatlashtirilgan harakatlar tizimi.

UZOQ MUDDATLI XOTIRA - xotira turlaridan. Bu bilimlarni shu bilan birga ko'nikma va malakalarni uzoq vaqtgacha esda saqlashni ta'minlaydi, hamda g'oyat ko'p hajmdagi axborotni esda tutish bilan xarakterlanadi.

UYQU - orgnizmning vaqti-vaqti bilan ro'y beradigan, nisbatan harakatsiz holati. Bunda ong bilan tashqi muhit o'rtasidagi aloqa ma'lum darajada uziladi.

UMUMIY ISTYe'DOD - kishining qobiliyatlari birligi. Bu shaxsning aqliy (intellektual) imkoniyatlari doirasi bilan faoliyatning o'ziga xosligi darajasini belgilab beradi.

FAOLIYaT - insongagina xos, ong bilan boshqariladigan ehtiyojlar tufayli paydo bo'ladigan va tashqi olam bilan kishining o'z-o'zini bilishga, uni qayta qurishga yo'naltirilgan fa oliyat.

FAOLLIK - tirik materianing umumiy xususiyati, tevarak atrofdagi muhit bilan o'zaro ta'sirda bo'lishida namoyon bo'ladi. Psixik. F. bu o'zaro tahsir, shu asosda F. ko'rsatish bilan xarakterlanadi.

FARAZ - ma'lum masalani echishning taxmini, uning loyihasi

FILOGYeNYeZ - (yunon. rhye- qabila, urug', genesis - paydo bo'lish) muayyan tirik mavjudot turining erda hayot boshlanishidan keyingi evalyutsion taraqqiyot jarayoni. Psixologiyada inson psixikasining o'zgarishlari, uning inson evolyutsiyasi va madaniyat bilan bog'liqligi tushuniladi. Individual taraqqiyot - ontogenez va tarixiy taraqqiyot - filogenez - jonli tabiatning ajralmas tomonlaridir

XAVOTIRLANISH - individning boshdan kechirish jarayoni bo'lib, u aniqmas bir xavf oldidan paydo bo'ladi.

HAYOL - mavjud tasavvurlar asosida yangi obrazlarni yaratishdan iborat psixik aks ettirish jarayonlaridan biri. U ixtiyorsiz va ixtiyoriy, ijodiy xayol turlariga ajratiladi.

XARAKTYeR - (yunon, karakter - xususiyat, belgi) - kishidagi barqaror psixik xususiyatlarning individual birligi. U shaxsning mehnatga, atrofdagi narsa va hodisalarga, boshqa kishilarga va o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida ifodalanadi. X. muayyan sharoit xatti-harakatlarni belgilab beradigan individual psixologik xususiyatlar yig'indisidir

ShAKLLANTIRUVCHI TAJRIBA - psixologiya metodi, bu metod orqali shaxsda zaruriy psixik jarayon yoki sifatlar rejali ravishda shakllantiriladi.

ShARTLI RYeFLYeKS - (lot. reflexus - aks etish) - reflektor nazariyasining asosiy tushunchasi, shartli qo'zg'ovchilarga javob berishdan iborat refleks.

ShARTLI GURUH - odamlarning ayrim belgilari (yoshi, kasbi va x.k.)ga qarab guruhga birlashuvi.

EGOIZM - (lot. ego - men) - xudbinlik bo'lib, shaxsning o'z qiziqishlari va ehtiyojlarini boshqa shaxslar va ijtimoiy guruh qiziqishlari bilan qiziqmay, ulardan yuqori qo'yishi. E. ning rivojlanishi va shaxs yo'nalishida ustivor bo'lishi tarbiyadagi jiddiy xatoliklar natijasidir

EKSPYeRIMYeNT TAJRIBA - (lot. exrerimentum - namuna,tajriba)- psixologiyaning asosiy metodlaridan, o'zgaruvchan mustaqil psixik holatlarning boshqa nomustaqil holatlariga ta'sir etishdagi aniq ma'lumotlarga tayanadi

EKSTRAVYeRSIYa - (lot. extra - haddan tashqari, versi' - o'zgarish)- shaxsning tevarak-atrofdagi odamlarga, tashqi hodisalarga yo'nalishi. E. qiziqishlarning kishidan tashqaridagi narsa va hodisalarga ko'chishi demakdir

EMOTSIYa - (lot. emavere - uyg'otish, to'lqinlantirish) - odam yoki hayvonlarning sub'ektiv ifodalangan ichki yoki tashqi qo'zg'ovchilarga ta'siriga javob reaksiyasi.

EMPATIYA - (yunon. emratheia birgalikda dardlashmoq) - boshqa odamlarning psixik holatlarini tushunish va ularga hamdardlik qilish qobiliyati

O'YIN - faoliyat turlaridan biri. Bu bolalarning kattalar faoliyatini, ularning ish- harakatlarini, odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni aks ettirishda ifodalanadigan va tevarak-atrofdagi borliqni bilishga qaratilgan faoliyatidir.

O'Z-O'ZINI KUZATISH - odamning o'z psixik holatlari bilan o'z xatti-harakatlarini, o'rganishdan iborat usul.

O'Z-O'ZINI TUTA BILISH - shaxsning muayyan sharoitlarda ortiqcha fikr, his- tuyg'u, xatti-harakatlarini ongli ravishda tiyib turish, o'z fikr, hissiyot va harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltira olishdan iborat irodaviy xarakter xislati.

QAROR QABUL QILISH - masalani xal qilish, echish usullaridan birini tanlash.

QIZIQISH - shaxsning o'zi uchun qimmatli va yoqimli bo'lgan muayyan narsa yoki hodisalarga munosabati. Q. keng va tor, chuqur va yuzasi, barqaror bo'lishi mumkin.

QISQA MUDDATLI XOTIRA - qisqa muddatga esda qoldirishni ta'minlaydigan xotira turi.

QOBILIYATLAR - shaxsning ma'lum faoliyatidagi muvaffaqiyatlarini va osonlik bilan biron faoliyatni egallay olishini ta'minlaydigan individual psixologik xususiyatlar.

QO'ZG'ATUVCHANLIK, QO'ZG'ALUVCHANLIK - tashqi qo'zg'ovchi omillar ta'sirida fiziologik holatlarni o'zgartirib yuborish qobiliyati. Barcha tirik mavjudotga xos xususiyat.

HISSIYOT - odamning yuksak ehtiyojlarini qondirish yoki qondirmaslik qobiliyatining mavjudligi va psixik obraz yarata olish natijasida uning tevarak atrofidagi olamga bo'lgan munosabatlarning ongda aks eshitirilishidan iborat jarayon.

HUKM - tafakkur usullaridan, u narsa va hodisalar o'rtasida o'zaro biron bir bog'lanishlarning borligini, tasdiqlash yoki inkor qilishda ifodalanadi

